

TC
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

147228

ARMAŞ ERMENİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NURDAN İPEK

-147228-

ANABİLİM DALI : ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER
PROGRAMI : SİYASİ TARİH

TEZ DANIŞMANI: YARD.DOÇ.DR.BEKİR GÜNAY

KOCAELİ, 2004

TC
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARMAŞ ERMENİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: NURDAN İPEK

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarih ve No: 13.10.2004- 2004/21

Prof. Dr. Hasret Çomak

Doç. Dr. Bedri Gencer Yard. Doç. Dr. Bekir Günay

KOCAELİ, 2004

SUNUŞ

Osmanlı coğrafyasında Ermeniler yüzyıllar boyu bir taraftan kendi inançları, kültürleri ve gelenekleri içinde yaşamışlar, diğer taraftan “komşu Türkler”in yaşam tarzlarıyla kendi yaşantılarını sentezlemişlerdi.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Armaş’lı Ermenilerin yaşantıları şüphesiz bu durumun en güzel örneğiydi. Her şeyden önce “neden Armaş Ermenileri?” sorusunun yanıtını vermek gerekirse, bu sorunun cevabı Armaş’ın geçmişte sahip olduğu önemi içinde gizlidir. XVII. yüzyıldan itibaren kayıtlara geçen bu küçük Ermeni köyünde bulunan Kötülüksavar Meryem Ana Manastırı Ermenilerin hac vazifesi için, 1889’da kurulan Ruhban Okulu da Ermeni din adamı ve önderlerinin yetişmesi için çok önemliydi. İşte çalışma içinde, Ermenilerin sosyal ve dini yaşantılarını bu derecede etkilemiş olan Armaş Manastırı ve Ruhban Okulu hakkında bilgiler sunularak Ermeni kültürünün bu yönüne ışık tutulmaya çalışılmıştır.

İkinci olarak, çalışmanın bir diğer amacı da Batı Ermenileri hakkında yapılan araştırmaların sayısını arttırmak, hatta daha geniş bir sahaya yaymaktır. Nitekim çalışma esnasında da bu konudaki çalışmaların yetersiz oluşu epey sıkıntı yaratmıştır. Ermeniler üzerine genel kapsamlı, sadece Doğu ve Güneydoğuyu içine alan çalışmaların sayısı fazla olmakla birlikte, yöresel ve bölgesel konulu eserlerin sayısı oldukça azdır. Armaş Ermenilerinden yola çıkılarak hazırlanan çalışma bu anlamda İzmit yöresinde yaşayan Ermenilerin yaşantılarını da bir nebze olsun aydınlatacaktır.

Bu çalışma, Ermenice kaynaklardan ve arşiv belgelerinden yola çıkarak hazırlandığından, özellikle Manastır ve Ruhban Okulu ile ilgili kısımların oluşturulmasında Ermenice kaynakların çevirisinde benden yardımlarını esirgemeyen Agop Minasyan’a ve çalışmalarımda bana yol gösteren değerli hocam Yard.Doç.Dr. Bekir Günay’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER**Sayfa No**

SUNUŞ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR.....	ix

I- ARMAŞ VE ERMENİLER

A- ARMAŞ'IN KURULUŞU.....	1
1- Armaş İsminin Tahlili.....	1
2- Ermenilerin Armaş'a Gelişleri.....	2
B- ARMAŞ'TA ERMENİLER.....	4
1- Armaş'ın Nüfusu.....	4
2- Armaş Ermenilerinin Ekonomik Faaliyetleri.....	6
3- Armaş'ta Eğitim Faaliyetleri.....	7
4- Basın-Yayın Çalışmaları.....	8
C- İZMİT'TE DİĞER ÖNEMLİ ERMENİ YERLEŞİM BÖLGELERİ.....	9
1- İzmit Merkez.....	9
2- Arslanbey.....	11
3- Bahçecik.....	11
4- Yuvacık.....	14

II- ARMAŞ MANASTIRI

A- MANASTIRIN TARİHÇESİ.....	16
1- Manastırın Kuruluşu ve Kurucu Tateos.....	16
2- Manastırın Dönemleri.....	17
B- ARMAŞ'IN KUTSANMASI.....	20
C- MANASTIRIN ARMAŞ'IN SOSYAL VE EKONOMİK DURUMUNA ETKİSİ.....	20
1- Hac Yolculuğu.....	20

2- Yevm-i Mahsus Günleri.....	22
a) Yevm-i Mahsus Günlerinde Panayırlar.....	23
b) Panayırlar İçin Hükümet Tarafından Alınan Tedbirler ve Yapılan Yardımlar.....	25
c) Kolera Salgını.....	27
D- ARMAŞ RUHBAN OKULU'NUN AÇILMASI.....	28.
1- Eğitim Programı.....	30
2- Eğitim Faaliyetleri.....	34
3- Armaş Ruhban Okulu'ndan Yetişen Önemli Din Adamları.....	36
III- ERMENİ SORUNU	
A- ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞI.....	39
B- ERMENİ SORUNUNDA MİSYONERLERİN ETKİNLİĞİ.....	40
1- İzmit'te Misyoner Faaliyetleri.....	42
C- TEHCİR KARARININ ALINMASI.....	44
IV- TEHCİR VE ARMAŞ ERMENİLERİ	
A- ARMAŞ ERMENİLERİNİ TEHCİRE GÖTÜREN SÜREÇ.....	47
1- Panayırlar.....	47
2- Ruhban Okulu ve Rahiplerin Faaliyetleri.....	48
3- Yurtdışından Gelen Silahlar.....	50
4- Hınçak ve Taşnak Komitelerinin Etkinliği.....	52
5- Armaş Manastırı'nda Yapılan Araştırma.....	54
B- ARMAŞ ERMENİLERİNİN NAKLİ.....	56
C- RUHBAN OKULUNUN KAPATILMASI.....	58
D- YETİM ÇOCUKLAR İÇİN ALINAN TEDBİRLER.....	58
E- ERMENİLER TARAFINDAN YAPILAN YARDIMLAR.....	61
V- TEHCİRDEN SONRA ARMAŞ	
A- ARMAŞ'TA GENEL DURUM	63

B- ERMENİLERİN GERİ DÖNÜŞLERİ.....	64
1- Ermenilerin Armaş'ta Karşılaştıkları Sorunlar.....	65
2- Ermenilerin Dönüşlerinden Sonra Yaşanan Olaylar.....	66
3- Ermenilerin Armaş'ı Terk Etmeleri.....	70
VI- XX. YÜZYILDA AKMEŞE	
A- "ARMAŞ" TAN "AKMEŞE" YE.....	72
B- AKMEŞE' NİN BUGÜNKÜ DURUMU.....	76
VII- SONUÇ.....	78
VIII- KAYNAKÇA.....	80
IX- EKLER.....	87

ÖZET

Bugünkü adıyla Akmeşe, ya da Ermenilerce bilinen adıyla Armaş, XVII. yüzyılda Celali isyanlarından kaçıp gelen Ermeniler tarafından, İzmit'e bağlı küçük bir Ermeni köyü olarak kurulmuştur. Tateos tarafından kurulan Manastır ile bütünleşen Armaş'ı dini bir merkez haline getiren ve buradaki yerleşimi kalıcı kılan da bu Manastır olmuştur.

Şersavar Meryem Ana Manastırı ilk zamanlardan itibaren ün kazanmaya başlamış ve kısa bir süre sonra da gerek Adapazarı, Bursa, İstanbul gibi yakın çevrelerden, gerekse de Bolu, Zonguldak, Kastamonu gibi uzak yerlerden gelen hacı adaylarının uğrak yeri olmuştur. Yılda yaklaşık 20-22 bin hacı adayının ziyaret ettiği Armaş, bu sayede hem dinsel açıdan ün yapmış, hem de Armaş'ta yaşayan Ermenilerin yaşantısını kolaylaştırmıştır.

Armaş Manastırı'nın en önemli zamanları genellikle Eylül ayına denk gelen "yevm-i mahsus" yani "özel günleri"ydi. Bu günlerde, çeşitli yörelerden gelmiş olan Ermeniler bir araya toplanırlar, Kilise içindeki Meryem Ana resminin önünde dua eder ve dileklerde bulunurlardı. Beş-altı gün kadar Armaş'ta kalan Ermeniler bu törenlerle birlikte hac vazifelerini yerine getirmiş olurlardı. Ancak Armaş Ermenilerini ve Manastır idaresini en çok memnun eden, hacı adaylarının Armaş'ta kaldıkları sürece düzenlenen panayırlardı. Bu panayırlar genellikle bir bayram havası içinde geçer, cömert Ermenilerin bağışları Manastır idaresini, satın aldıkları ihtiyaç maddeleri de Armaş'lı Ermenileri sevindirirdi.

Bu haliyle bile Ermeniler arasında büyük bir yere sahip olan Armaş Manastırı'nı daha da önemli kılan, 1889'da açılışı yapılan Ruhban Okulu olmuştur. En az ilkokul mezunu, 19-21 yaş arası gençlerin eğitim gördüğü Armaş Ruhban Okulu'ndan pek çok Ermeni din adamı yetişmiştir. Buradan mezun olan pek çok ruhbanın en üst kademelerde görevlere gelmesi, hatta Patrikliğe kadar yükselmesi Armaş Ruhban Okulu'na olan talebi de arttırmıştır. Böylece Armaş XIX. yüzyılda gerek Manastırı ve gerekse de Ruhban Okulu ile Ermeniler arasında adını oldukça duyurmayı başarmıştı.

Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişen koşullarla birlikte Ermeniler arasında başlayan milliyetçilik çalışmaları ve bağımsız Ermenistan'ı kurma hayalleri bu pembe tabloyu değiştirdi. Gittikçe artan komite faaliyetleri ve isyanlar yavaş yavaş İzmit civarında da kendini göstermeye başladı. Armaş Ruhban Okulu'ndaki genç ruhbanlar, rahipler tarafından verilen bu yoldaki eğitimle birlikte mezun olur olmaz kendilerini Ermeni davasına adadılar. Öte yandan, Manastırı ziyaret etmek için bir araya gelen binlerce kişi komitecilerin propagandalarına alet oldu. Kısa süre içinde Manastır bir dini merkez olmaktan çıkarak silah ve bombaların depolandığı bir sığınak haline geldi.

İşte tüm bunlar, Osmanlı Devleti'nin yurdun dört bir yanında çıkan Ermeni isyanlarına karşı tedbir olmak üzere aldığı Tehcir Kararının Armaş Ermenilerine de uygulanmasına neden oldu. Oysa ki Hükümet başlangıçta İzmit'i bu kapsama almamasına rağmen, gerek Manastırda bulunan bombalar, gerekse de Komiteci faaliyetlerin bölgede artması bu uygulamayı zorunlu kılmıştı. Bu doğrultuda 1915 yılında Armaş Ermenileri köylerini tamamen boşalttılar. Ardından, genç ruhbanlara amacının dışında eğitim vererek Hükümet aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle Armaş Ruhban Okulu'nun faaliyetlerine de bir daha başlamamak üzere son verildi.

1918 yılında, tehcir uygulamasına son verilmesiyle birlikte Armaş Ermenileri de köylerine geri dönebildiler. Ancak 1918'den 1922'ye kadar burada kaldıkları sürece hiçbir şey eskisi gibi olmadı. Her şeyden önce "komşu Türkler" in onlar hakkındaki düşünceleri çok değişmişti. Karşılıklı olarak Müslüman ve Ermenilerden oluşan çetelerin birbirlerine ve civardaki halka verdikleri zarar Armaş'lı Ermenilerin yaşamını daha da zorlaştırıyordu. Nihayet 1922'de Milli Mücadelenin kazanılmasıyla birlikte buradaki Ermenilerin tamamı önce İstanbul'a, sonra da Amerika, Kanada gibi ülkelere göç ettiler.

1924 yılında Ermenilerin boşluğunu Yunanistan'dan gelen mübadele göçmenleri doldurdu. Mübadele göçmenleriyle birlikte, üç yüz yıl boyunca "Armaş" olarak anılan köy de "Akmeşe" adını aldı.

ABSTRACT

Today's named Akmeşe or named by Armenians as Armaş was established as a small Armenian village dependent on İzmit by Armenians who came escaping from Celali rebellion in XVIIth century. The monastery built by Tateos completed with Armaş made it as a religion center and this monastery made life permanent here.

Şersavar Virgin Mary Monastery became famous since first days and after a short time, it became a visiting place for pilgrims who came from Adapazarı, Bursa, İstanbul, Zonguldak, Kastamonu. Armaş where was visited by almost twenty-twenty two thousand pilgrims in a year became famous religiously and this made Armenians' life easy who lived in Armaş.

Armaş Monastery's the most important days are "yevm-i mahsus" "special days" in September. In there days, Armenians who came from different places met together, prayed in front of Virgin Mary's Picture in the church and wished. Armenians stayed here five or six days and they completed their pilgrimage duty with this rite. The thing that made Armaş Armenians and the management of monastery happy was that the festivals which was arranged when the pilgrims stayed in Armaş. These festivals were as religious festivals. Generous Armenians' grants made happy management of monastery and the things that they buy made Armenians happy.

Armaş Monastery that had importance among Armenians and it increased its importance with Priest School which was opened in 1889. The young people who are between 19-21 and graduated from primary school attended Armaş Priest School, it brought up a lot of religious men. The priests who graduated from this school had big carrers and also became patriarch and this increased the demand to Priest School . So Armaş achieved to become famous among Armenians with its monastery and Priest School in XIXth century.

But since the half of the XIXth century, with the changed conditions, the nationalism actions and the imagine establishing of independent Armenians changed

this rose-colored situation. Increasing committee activities and rebellions started around İzmit. Young priests in Armaş Priest School with the education by the priests graduated they devoted themselves for Armenians. But also thousands of people who came to visit monastery lended to committee's propagandas. In a short time, the monastery became a gun and bomb store, not a religious center.

All there events caused the applying of Migration Decision to Armaş Armenian which was taken as a precoution to Armenians rebellions around Osmanlı State. Although at first the parlament didn't take in this İzmit in this scope both the bombs in the monastery and increasing of committee activities made this absolutely necessary. Armaş Armenians emptied their willages in 1915. After the reason that it taught out of its aim nad rebelled againts the Parlement the Priest Schol was closed.

In 1918, the migration applying was finalled and Armaş Armenians were able to returned to their villages. But from 1918 to 1922, so long as they stayed here nothing was like old days. The most importent thing was that the neighbour Turkish people's opinions changed about them. The moraudes including Muslims and Armenians damaged to eachother and other people and this made life difficult. At the end in 1922, after winning The Turkish National Struggle for Independence, all Armenians migrated to İstanbul and after America, Canada.

In 1924, the migrant who came from Greece filled up Armenians. With this event, the willage which was called Armaş for three hundred years named Akmeşe.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî
C.ML.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri Maliye
C.İKT.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri İktisat
C.DH.	: Cevdet Tasnifi Belgeleri Dahiliye
DH.EUM.ADL.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Takibat-ı Adliye Kalemî
DH.EUM.AYŞ.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî
DH.EUM.KLH.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî
DH.EUM.VRK.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri
DH.ID.	: Dahiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri
DH.İUM.	: Dahiliye Nezareti İdâre-i Umumiye Evrakı
DH.KMS.	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri
DH.ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri
H.	: Hicri
MF.MGM.	: Maarif Nezareti Mekâtib-i Gayrı Müslim Müfettişliği
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
R.	: Rumi
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzat
Y.PRK.AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti
Y.E.E.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.SRN.	: Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık Evrakı
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Umum Evrakı
Y.PRKZB.	: Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı
ZB.	: Zaptiye Nezareti Belgeleri

I- ARMAŞ VE ERMENİLER

A- ARMAŞ'IN KURULUŞU

1-Armaş İsminin Tahlili

Ermenilerce verilen ismiyle “Armaş”, Osmanlı Devleti'nin adlandırmasıyla “Ermeşe, Ermiş” ve bugünkü kullanılan adıyla “Akmeşe” köyünün isminin nereden geldiği hakkında, hiçbiri kesin olmamak kaydıyla, çeşitli görüşler vardır. Bir süre Armaş Ruhban Okulunda müdürlük yapmış ve 1896'da Ermeni Patrikliği görevine getirilmiş olan Mağakya Ormanyan, Ermeni Tarihiyle ilgili yazdığı “Azkabadum” (Milli Tarih) adlı eserinin bir kısmını Armaş'a ve Armaş Manastırı'na ayırmıştır. Ormanyan burada “Armaş” ismiyle ilgili olarak Ermenicede benzer sesli bir kelimenin bulunmadığından ve dolayısıyla bu ismin Ermenice kaynaklı bir kelime olmadığından bahsetmektedir. Ormanyan'a göre bu isim, kesin olmamakla birlikte, “Armağanşah” dan gelmiş ya da Nicomedia ormanlarının arkasında yer aldığından “Ardimeşe” tabirinin kısalmasıyla ortaya çıkmış olabilir.¹

Bir diğer görüş, yine Ormanyan'ın da ifade ettiği gibi, bu bölgenin çok eski çağlarda da büyük bir yerleşim merkezi olduğu tezi üzerine dayandırılmaktadır. Armaş çevresinde bulunan taşların üzerindeki putperestlikten kalma işçilik bunu ispatlar durumdadır. Bu durumda savunulan, Hitit tabletlerinde yer alan “Armaş” Tanrı adının Helenlerce “Hermes” olarak benimsendiği ve ismin de Hermes'den gelerek önceki çağlarda kurulmuş bu kente verilmiş olduğudur.² Ancak bu görüş Dr Nişan Mardirosyan tarafından kabul görmemektedir. Mardirosyan'a göre Hitit yazıtlarındaki “Armaş” Ay Tanrısıydı, oysa “Hermes” hem Zeus'un oğlu hem de onun habercisiydi.³

Burada dikkat çeken bir husus, Boğazköy'de çıkan çivi yazılı bir tabletin üzerinde “Armaş” adlı bir Tanrı ismiyle “Maraş” adlı bir Tanrıçanın isimlerinin yan

¹ Mağakya Ormanyan, “Armaş Ruhban Okulu Tarihi”, Şoğagat Dergisi, Sayı:11, Kasım, 1956, s.331

² Ormanyan, a.g.m., s.331

³ Nişan Mardirosyan, Yeğişe Turyan Şoğagatum-Vokegoçm Hişadagi in Dznıntyın Hanürayıyagi Aritov (1860-1960) (Yeğişe Turyan'ın Doğumunun Yüzüncü Yılı Anısına), İstanbul, 1960, s.106

yana bulunmuş olmasıdır. Maraş'ın Ay Tanrısı Armaş'ın karısı ya da kızı olma ihtimali yüksektir. Bu Tanrıların kültlerinin MÖ 3000-2000 tarihlerinde bugünkü Kilikya ve daha sonra da Batı Anadolu'da etkili oldukları bilinmektedir. Eski Anadolu halklarının kendilerini, oturdukları yer, kent ve dillerini, tapındıkları tanrıların adlarıyla çağırdıkları⁴ göz önünde bulundurulursa iki sonuca ulaşılabilir: Birincisi, Ermeniler tarafından 1611'de kurulmuş olan Armaş'ın ismi eski çağlarda burada aynı isimle kurulmuş bir kentten gelmektedir. İkincisi ise, Armaş ve Maraş isimlerinin yan yana yer almasına bakılırsa, Armaş'ı kuran Ermeniler Maraş bölgesinden gelmişlerdir ve Maraş'ın hatırasını devam ettirmek için de burayı "Armaş" olarak adlandırmışlardır.

2- Ermenilerin Armaş'a Gelişleri

Latinler döneminden beri Nicomedia içinde yerleşmeye başlayan Ermenilerin topluluk oluşturmaları XVII. yüzyıl başlarından itibaren gerçekleşmiştir. Genel olarak XV. ve XIX. yüzyıllar arasında sayabileceğimiz yoğun Ermeni göçlerinin XII. yüzyıldan itibaren başladığı bilinmekle birlikte, Avni Öztüre'nin de belirttiği üzere, bu dönemde gelen Ermeni kökenli halkın yerli halk arasında erimiş olma ihtimali oldukça yüksektir.⁵ Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasından sonra başlayan göç dalgaları, Timur'un Anadolu'yu istila ettiği dönemlerde sebep olduğu katliamlar nedeniyle, artarak devam etmiştir. Kanuni ve III. Murat dönemlerinde İran ve Kafkasya'nın fethiyle birlikte tamamen Osmanlı sınırları içine dahil olan Ermeniler, yaşadıkları bölgelerin sürekli bir savaş alanı haline gelmesi nedeniyle batı bölgelerine göç etmeyi tercih etmişlerdir. Bir başka göç dalgası ise Anadolu'yu kasıp kavuran Celali isyanları ile birlikte yaşanmış, asayiş ve can güvenliğinin yok olması pek çok Ermeni'yi yurtlarından etmiştir. Sosyo-ekonomik şartlar ve zaman zaman da dini baskılardan kaynaklanan sebeplerle batıya yönelen göçmen kitlelerin büyük çoğunluğu yerleşim için Nicomedia- İzmit civarını seçmişlerdir. Bu tercihin en büyük nedeni de şüphesiz İzmit'in İstanbul'a olan yakın konumu ve tarıma uygun topraklarıyla, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunuyor olmasıdır.

⁴ Mardirosoyan, a.g.e., s.106

⁵ Avni Öztüre, Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi, Çeltit Matbaacılık, İstanbul, 1981, s.132

Bithinia'daki Ermeni yerleşim alanları içerisinde en önemlisi, Ermeni kaynaklarında da belirtildiği üzere İzmit-Yalova-Adapazarı'nı içine alan "İzmit ruhani üçgeni" dir. Bu üçgen içinde, Akmeşe ya da önceki ismiyle Armaş'ın ayrı bir önemi vardır. Evliya Çelebi'nin "ağaç denizi"⁶ diye adlandırdığı bölgenin tam ortasında bulunan Armaş, İzmit'ten 20 km uzaklıkta,⁷ Ermenilerce kurulmuş bir yerleşim yeridir. Armaş köyünü kuran Ermeni topluluğunun nereden geldikleri tam olarak tespit edilememekle birlikte, üzerinde en çok durulan görüş Celali isyanlarıyla batıya doğru göç eden Ermenilerin burada yedi ev kurarak yerleşimi başlattıklarıdır.⁸ İkinci bir görüş, Armaş'ın 1608 yılına doğru, Şah Abbas döneminde İran'dan gelip bir kısmı Adapazarı yöresine de yerleşmiş olan üç yüz kişilik zengin bir Ermeni topluluğu tarafından inşaa edildiği yolundadır.⁹ Yine bir diğer görüş ise, özellikle yerleşim yerleri arasındaki benzerlikten dolayı bu Ermenilerin Sivas, Şatak ya da Bitlis'ten gelmiş olma ihtimallerine dayandırılmaktadır.¹⁰ "Armaş" adının "Armağansah" tan geldiği tezi üzerine hareket edilecek olursa ve Armağansah'ın Sivas ayanı olduğu göz önünde bulundurulursa, bu ihtimal kuvvetlenmektedir.

Armaş'ı kuran Ermeni topluluğun nereden geldikleri hususunda farklı görüşlerin olmasının yanı sıra, buraya ne zaman geldikleri konusunda da değişik fikirler ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, yerleşimin başlamasına neden olan Şersavar (Kötülüksavar) Meryem Ana Manastırı'nın kuruluş tarihinin tüm Ermeni kayıtlarında 1611 yılı olarak geçtiği göz önünde bulundurulursa, Armaş'ın kuruluşu için de 1611 tarihi verilebilir. Yine gezgin Simeon'un, 1608'de Lümburg'den Kudüs'e doğru başlattığı yolculuğu anlatan seyahatnamesinde, 1610-1611 yılları arasında Sakarya'dan geçerken buradaki bir Manastırdan bahsetmesi de bu tarihi doğrulamaktadır: "..Dağın üzerinde küçük taş bir Manastır ve içinde Erzincan Kabos

⁶ "Sakarya'yı geçtikten sonra ağaç denizine ayak bastım. Çam ağaçlarıyla saklı devasa orman vahşi hayvanlarla haydut ve eşkiyalara sığınak olmaktan başka bir işe yaramıyordu." Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt:4, s.2204

⁷ 29 Mayıs 1894 (H. 24 Zi-l-ka'de 1311) tarihli bir belgede Ermeşe diye bahsedilen bölgeden "İzmit'e beş-altı ve Adapazarı'na dört saat mesafede ve ormanlık içinde" olarak bahsedilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası Belgeleri (A.MKT.MHM)*, Dosya no:729, Vesika no:5

⁸ Agop Minasyan, "Armaş Manastırı", *Toplumsal Tarih*, Sayı:78, Haziran, 2000, s.32

⁹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie (Asya Türkiyesi)*, C:4, Paris, 1894, s.203

¹⁰ Öztüre, a.g.e., s.132

Manastırı'ndan gelmiş bir piskopos, iki de keşiş vardı. Manastırın yanında yalnız Ermenilerin yaşadığı üç yeni köy vardır..”¹¹

1530 tarihinde Kocaeli livasını gösteren bir haritada böyle bir yerleşim yerine rastlanmaması da Armaş'ın bu tarihlerden sonra kurulduğu savını destekler niteliktedir.¹²

Her ne kadar Armaş, Manastırı ile 1611'den itibaren Ermeni ve Osmanlı kayıtlarında yer almaya başlasa da, isim tahlili bölümünde de bahsedildiği gibi, burasının çok daha eski bir yerleşim bölgesi olabileceği ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim işlenmiş taş ve mermerden yapılmış mezarların ve kilise temellerinde uzun insan kemiklerinin bulunması Armaş'ın çok eski zamanlarda da bir kent veya büyük nüfusa sahip bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.¹³

B- ARMAŞ'TA ERMENİLER

1- Armaş'ın Nüfusu

Osmanlı Devleti'nin nüfusuna ait veriler, XV ve XVI. yüzyıllarda Tahrir Defterlerindeki vergi mükellefleri ve vergiden muaf olanlara ilişkin rakamlara, XIX:yüzyılda da 1830'daki nüfus sayımına dayanmaktadır. Bunun dışında İmparatorluğun çeşitli yerlerini gezen seyyahlardan da resmi olmamak kaydıyla çeşitli bilgilere ulaşılabilir.¹⁴ Ancak ilk başlarda nüfus sayımı sadece vergi amaçlı olarak yapıldığından, ilk modern nüfus sayımının yapıldığı II. Mahmut dönemine kadar bu konuda düzenli bir sonucun alınması mümkün değildir. Aynı şekilde, 1830 sayımı da askeri amaçlar taşıdığı için bu dönemin kesin nüfus istatistiğine ulaşabilmek de oldukça güçtür. Bu anlamda, Armaş'ın kuruluşundan itibaren burada yaşayan nüfusun sayısı tam ve doğru rakamlarla ifade edilememektedir. Çeşitli kaynaklarda verilen rakamlardan yararlanılmakla birlikte bunlar arasında da çeşitli tutarsızlıkların olduğu görülebilmektedir.

¹¹ Simeon, *Tarihte Ermeniler (1608-1619)*, Çiviyazıları Yayınları., Çev. Hrand D.Andreasyan, İstanbul, 1999, s.46

¹² *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*, no:438, Dersaadet, 1336, s.161

¹³ Ormalyan, *a.g.m.*, s.331

¹⁴ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s.25

Armaş köyü bir Manastır etrafında kurulduğu için ilk yıllardaki nüfusu hakkında ancak Manastır ile ilgili kayıtlardan bilgi edinilebilmektedir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, Armaş'a ilk gelen Ermeniler yedi hane kadardır.¹⁵ Yine bu konudaki bir diğer bilgi de, buraya ilk yerleşenlerin üç yüz kişilik bir gruptan meydana geldiği yolundadır.¹⁶

Ermeni Patrikhanesinden alınan rakamlara göre 1882'de İzmit sancağında toplam 65.000 Ermeni yaşamaktadır.¹⁷ Osmanlı genel sayımının rakamları ise 18.309'u kadın ve 18.911'i erkek olmak üzere toplam 37.220 Ermeninin varlığını göstermektedir.¹⁸ Bu genel nüfus içerisinde Armaş'la ilgili rakamlara ancak Vital Cuinet'in yapıtından ulaşılabilir. Fransız coğrafyacı, 98 sayfasını Kocaeli'ne ayırdığı eserinde, 1890-1894 tarihlerinde Armaş'tan 1500 kadar Gregoryen Ermeninin yaşadığı bir kasaba olarak bahsetmektedir.¹⁹ 20. yy başında Armaş, üç yüz hanenin bulunduğu 1505 nüfuslu bir yerleşim yeri görünümünü taşımaktadır.²⁰

1906-1907 yıllarında İzmit'te Ermeni nüfusu 51.265'e ulaşmıştır.²¹ Nakracas 1912 yılında İzmit sancağının Ermeni nüfusunu 48.635 olarak nakle ederken²² "Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus Cedveli"nde aynı tarihte bu sayı 55.403 olarak verilmektedir.²³ Osmanlı nüfus sayımının 1914 yılındaki göstergelerine göre, İzmit'te 95.451 Ermeni yaşamaktadır.²⁴ Ancak bu tarihlerde Armaş'ın nüfus durumuyla ilgili bir kayda rastlanmamaktadır. En son, Kurtuluş Savaşı yıllarında buranın 4000-5000 nüfuslu bir Ermeni nahiyesi olduğu görülmektedir.

¹⁵ Minasyan, a.g.m., s.32

¹⁶ Cuinet, a.g.e., s.203

¹⁷ Bu rakama Merkez Kaza, Adapazarı, Kandıra, Geyve, Karamürsel dahildir.

¹⁸ BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.), Dosya no:97, Vesika no:52

¹⁹ Cuinet, a.g.e., s.203

²⁰ Miasyan, a.g.m., s.32

²¹ Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.204

²² Georgios Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökenleri, çev. İbrahim Onsunuğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s.154

²³ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus Cedveli, Dersaadet, 1336

²⁴ Karpat, a.g.e., s.222

2- Armaş Ermenilerinin Ekonomik Faaliyetleri

İzmit'in sahip olduğu coğrafi konum buraya gelen göçlerin artarak devam etmesinde şüphesiz en önemli etken olmuştur. Yöreye yerleşen Ermeniler ekonomik anlamda pek güçlük yaşamamışlar, aynı zamanda İzmit'i de iktisadi yönden canlandırmışlardır.

Armaş ekonomisinin can damarını kuşkusuz her yıl Manastırı ziyarete gelen hacı adayları oluşturmuştur. Sayıları yılda ortalama 20-22 bini bulan Manastır ziyaretçileri, burada buldukları süre içinde Armaş'ın yerli köylüleri için büyük bir müşteri kitlesi olmuşlardır. Düzenlenen panayırarda, oyuncaklardan yiyecek içeceklere kadar ihtiyaç maddesi olan her şey, azımsanmayacak kadar büyük bir gelir kaynağı meydana getirmiştir.

Yine hacı adaylarının ve yerli halkın un ve ekmek ihtiyaçlarını karşılamak üzere daha fazla çalışmak zorunda kalan Manastır değirmenine İzmit, İstanbul ve Adapazarı'ndan da buğday gelmektedir.²⁵ Değirmenin unundan yapılan ve o zaman için modern sayılabilecek fırınlarda pişen ekmekler hem ziyaretçilerin karnını doyurmakta, hem de Armaş Manastırı'nın giderleri için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu yüzden değirmene Manastır tarafından ayrı bir özen gösterilmiş, sık sık bakımı yapılarak etrafı düzenlenmiştir.

Tarım, Armaş köylüsünün doğal geçim kaynağıdır. Yaklaşık 184 hektarın karşılığı olan 2000 dönüm ekilebilir toprak, köylü tarafından işlenmektedir. 276 hektar kadar yani 3000 dönüm orman da hem Armaş'a yeşil bir görünüm kazandırmakta, hem de fırına gerekli yakacak ile cemaate gerekli inşaat kerestesi ve odun kömürü sağlamaktadır.²⁶

Tüm bunların yanında Armaş'ın ününe ün katan en önemli şey 1890'da açılan böcekthane olmuştur. Bu sayede kısa zamanda Armaş, ipekböcekçiliğinde gelişerek bu konuda adını duyurmayı başarmıştır. İzmit sancağı sahip olduğu toplam 31 ipek

²⁵ Öztüre, a.g.e., s.134

²⁶ Cuinet, a.g.e., s.203

işleme fabrikasıyla²⁷ Bursa ve Bilecik'ten sonra üçüncü sırayı alıyordu.²⁸ Bunda tabii ki Armaş'ın özel ipekli kumaşlarının da önemli bir payı bulunuyordu. Bu ipekli kumaşlar için Armaş'ta binlerce dut ağacı dikilmişti. Armaş'ta böcekçiliğin geliştirilmesi için, Bursa İpekçilik Enstitüsü'nün mezunları tarafından verilen kurslar düzenlenmişti.²⁹ İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından gelirlerin artırılması için özellikle ipekçiliğin teşvik edildiği yıllarda³⁰ Armaş'ın üretiminde de önemli yükselişler görülmüştür.

Genel olarak bakıldığında Armaş halkının İzmit genelinde olduğu gibi, sahip olduğu imkanlar dahilinde ekonomik anlamda sıkıntı yaşamadıkları görülmektedir. 1801 (H.1216)'de Armaş ve Kızılcıklı'dan devletin aldığı vergi 480 akçedir.³¹ 1840 (H.1256)'ta ise Armaş ve Dağköy köylerinden alınan vergi miktarı 750 akçeyi bulmaktadır.³²

3- Armaş'ta Eğitim Faaliyetleri

19. yy başlarından itibaren halk tabakaları arasında başlayan fikri hareketlilik Ermeni cemaati içinde de kendini göstermiş ve memleket genelinde pek çok okul açılmıştır. Özellikle Patrik Karabet'in 10 Temmuz 1824'de Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği bir tamimle, her vilayette okullar açılmasını emretmesinden sonra, Anadolu'nun en uzak köşelerine kadar okulların inşasına başlanmıştır.³³

Bu genel görünüm içinde XIX. yüzyılda Armaş, Manastır kompleksi içindeki matbaası, kütüphanesi ve eğitim faaliyetleri ile kültürel bir merkez durumundadır. Armaş'ta ilk ibtidai derecedeki okul 1871 (Ruhsatname Tarihi 1910)³⁴ tarihinde

²⁷ Rıfat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, Türkyolu Matbaası, İzmit, 1945, s.32

²⁸ Öztüre, a.g.e., s.128

²⁹ Cuinet, a.g.e., s.203

³⁰ İttihat Terakki Hükümeti tarafından bu amaçla 1913 (H.1332) tarihinde, en güzel dut fidanı ve en iyi ipekböceği yetiştirmek üzere ödüllü bir yarışma düzenlenmiştir. *Düstur*, 2-6, no:332, Dersaadet, 1334, s.771

³¹ BOA, *Cevdet Tasnifi Belgeleri Maliye (C.ML.)*, no: 16268

³² BOA, *C.ML.*, no:15253

³³ Osman Ergin, *Maarif Tarihimiz*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939, s.624

³⁴ Gayr-ı müslimler tarafından açılan okulların hem kontrol altında tutulabilmesi hem de resmîyet kazanabilmesi için Hükümetten ruhsatname alınması şartı getirilmiş, bu konuda Ermeni ve Rum Cemaatlerinin itirazlarına rağmen Hükümet kararlı tutumunu devam ettirmişti. Bununla beraber bazı okulların bunu pek ciddiye almadıkları da görülmüş ve II.Meşrutiyet'le birlikte denetimler artırılarak bu hususta kesin kurallar getirilmişti. BOA, *Maarif Nezareti Mekatib-i Gayr-ı Müslim Müfettişliği*

açılmış olan Naregyan okuludur. Kız ve erkek olmak üzere altı yıllık bir eğitim hizmeti sunan Ermeni Naregyan okulunun 220 kadar³⁵ öğrencisinin olduğu bilinmektedir. Bu okulda 1912 (H.1330) tarihinde ders veren öğretmenlerin isimleri de Timurciyan oğlu Ohannes Efendi, Papas Maviyan oğlu Mihran Efendi ve Mikail oğlu Siranan(?) Efendiler'dir.³⁶

Armaş'a bağlı bir Ermeni köyü olan Pir Ahmed'de yine kız ve erkek, altı yıllık Arsenyan isimli ilkokul 1891 tarihinden itibaren tesis edilmiştir. Armaş'ın Mecidiye Ermeni Mahallesinde de 1902'de açılmış olan Mayer(?) adlı ilkokul altı yıllık dönemler halinde Armaş'ın eğitim faaliyetleri içinde yerini almıştır.

Armaş'ın ilk yüksekokulu 1872'de açılan Gevontyantz'dır. Bu okul aynı zamanda Kocaeli'nin ilk yüksekokulu olma özelliğine de sahiptir. Erkek-yatılı olarak faaliyet gösteren Gevontyantz'da dinsel olmayan bir eğitim verilmiştir.³⁷ Gevontyantz'ın 1881'de kapanmasından sonra, 1889'da bu kez Armaş'ın adını tüm dünyaya duyuracak olan Ruhban Okulu faaliyete geçmiştir.

4- Basın-Yayın Çalışmaları

Kocaeli'de ilk basın-yayın çalışmaları Ermeniler tarafından başlatılmıştır. İzmit'teki ilk matbaacı da Armaş doğumlu Abraham Muradyan olmuştur. Muradyan 1848'de ilk olarak İzmit'te "Hayrenaser" adlı matbaayı kurmuş ve 1850'de de İzmit'in ilk süreli yayını olan "Hayrenaser" adlı dergiyi yayınlamıştır. Ancak abonelerinin azlığından ve hurufat* eksikliğinden dolayı bu çalışması üç yıl kadar devam edebilmiştir.

Armaş'ta matbaa ilk olarak Başepiskopos Stepannos Mahakyan döneminde 1856-1865'te kurulmuş ve ilk defa "Çarhapan Surp Astvadzadzin"(Kötülüksavar

(MF.MGM.), Dosya no:3, Vesika no:61; Vesika no:62; Vesika no:66; Vesika no:78; Vesika no:122; Dosya no:4, Vesika no:84; Vesika no:41

³⁵ Minasyan, a.g.m., s.33

³⁶ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:10

³⁷ Minasyan, a.g.m., s.33. Feray Göklü bu okulda dinsel bir eğitim ve kilise müziği dallarında dersler okutulduğundan bahsetmektedir. Feray Göklü, "Armaş'tan Akmeşe'ye Uzanan Yol", Sabri Yalım'a Armağan, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, İzmit, 2001, s.60

* matbaa harfleri

Meryem Ana) adlı kitap basılmıştır. 1863'de matbaacı Ruben Kürkçüyan'ın İstanbul'daki matbaasının Manastır tarafından satın alınmasıyla, 1878'e kadar devam edecek olan "Huys"(Ümit) adlı dergi Ağustos 1864'de yayın hayatına başlamıştır. Huys, Armaş rahipler topluluğunun bir yayını olup cemaate ait dini, ahlaki, felsefi konuları içermektedir. Başyazarı Horen Aşıkyan olan derginin her bir sayısı 64 sayfadan oluşmaktadır.

Bundan sonra Armaş matbaası 1879'da Armaş'lı Mardiros Mavyan'a kiraya verilmiştir. Bu geçen süre içinde Armaş Matbaasında, *Papalığın Hataları, Doktrin, Mantık, Ahlak Prensipleri, İncil Sözlüğü, İmla, Ailelere Öğütler, Hacı Safer, Babil'e Yolculuk, Descartes'in Söylevleri, Sağlık, Felsefe* gibi kitaplar yayınlanmıştır.³⁸

C- İZMİT'TE DİĞER ERMENİ YERLEŞİM BÖLGELERİ

1-İzmit Merkez

Ermenilerin il içinde koloniler teşkil etmeleri 1608'den itibaren başlamaktadır. İran Şahı Abbas'ın zulmünden kaçarak buraya gelen Ermeniler ilk olarak İzmit şehir merkezine yerleşmişler, daha sonra kendilerine farklı yerleşim bölgeleri oluşturmuşlardır.

1881/82-1893 Osmanlı genel sayımına göre İzmit Merkez kazasında 15.837 Ermeni yaşamaktadır. 1906'da 21.538 olarak görülen Ermeni nüfusunun, 1914 sayımında İzmit Merkez kaza nüfusu içinde 3.873'e ulaştığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti sınırları içinde 1827'den itibaren etkili olmaya başlayan misyoner faaliyetlerinin neticeleri 1906 nüfus sayımında da gözükmemektedir.³⁹ Bu tarihte 402 Katolik ve 1014 Protestan Ermeni İzmit Merkez kazasında yaşamaktadır. 1914'de de 448 Katolik Ermeni'ye karşılık 1078 Protestan Ermeni bulunmaktadır.⁴⁰

³⁸ Sedat Şimşek, Başlangıcından Bugüne Kocaeli Basın Tarihi 1848-2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 2001, s.50

³⁹ Katolik ve Protestan nüfus daha önceki tarihlerde de görülmekle birlikte Kemal Karpat tarafından merkez kazanın "Ermeni Katolik" ve "Ermeni Protestan" olarak kesin rakamlarının verildiği tarih 1906'dır. Karpat, a.g.e., 193,204

⁴⁰ Karpat, a.g.e., s.168,204,222

İzmit Merkez'deki Ermenilerin eğitim durumlarına bakılacak olursa, 1830'da İzmit'in Surp Espannos(?) mahallesinde kız ve erkek çocuklar için tesis edilmiş altı yıllık bir ilkokulda 40 kız ve 60 erkek öğrenci bulunmaktadır. 1910 (Ruhsat Tarihi 1911)'da bu kez erkekler için inşa edilmiş yedi yıllık bir lise göze çarpmaktadır ki, bu tarihteki öğrenci sayısı 119'dur.⁴¹

1890-1894 tarihlerinde Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeni çocuklarının eğitim gördüğü ilk ve orta dereceli okulların faaliyette buldukları görülmektedir. Gregoryen Ermenilere ait 1 erkek ve 1 kız ilkokulunda 460 öğrenci bulunmaktadır. Erkek öğrenciler için açılmış ilkokulda 140 Katolik Ermeni ve yine erkekler için eğitim veren 1 ortaokulda 60 Protestan Ermeni çocuğu eğitim hizmetlerinden yararlanmaktadır.⁴²

Ekonomik duruma gelince, İzmit genelinde tersanede, çuha fabrikasında ve çeşitli sanayi kollarında çalışan Ermenilerin esnaf ve zanaatkar grubunun içinde de önemli bir orana sahip olduğu görülmektedir. Boyacılık, marangozluk, kantarcılık,⁴³ demircilik,⁴⁴ kerestecilik, kuyumculuk,⁴⁵ yağcılık⁴⁶ gibi meslekler içinde yer alan Ermenilerin İzmit'in ekonomik hayatı içindeki yeri tartışılmazdır. 1797 (H.1212) tarihinde Marangoz Anastasoğlu Karabenaki ve Kantarcı Yani'nin bir boyahane açmak için izin istemeleri ve diğer boyahaneden iki para aşağı boyamak kaydıyla buna izin verilmesi⁴⁷ İzmit'li Ermenilerin tüm meslek grupları içinde yer aldığını göstermektedir. Bu anlamda İzmit'li Ermenilerin refah durumları da oldukça yüksektir ki, 1796 (H.1211) tarihli bir belgede, Ermeni cemaatinden Acem Sahak'ın karısının ve Yağcı Arakil'in kız kardeşinin Acem Ermenilerinden birer cariye satın aldıklarından bahsedilmektedir. Bu kişiler, gayrimüslimlerin cariye satın almaları yasak olduğundan 6500 lira cezaya çarptırılmışlar ve hatta söz konusu parayı ahaliden toplamak istediklerinden dolayı çeşitli şikayetlere neden olmuşlardır.⁴⁸ Bu durum bize İzmit'te yaşayan Ermenilerin Acemlerle bağlantısını göstermesi, hem de

⁴¹ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:10

⁴² Cuinet, a.g.e., s.199

⁴³ BOA, Cevdet Tasnifi Belgeleri İktisat (C.İKT.), no: 966

⁴⁴ BOA, Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB.), Dosya no:434, Vesika no:52

⁴⁵ BOA, C.ML., no:16268

⁴⁶ BOA, Cevdet Tasnifi Belgeleri Dahiliye (C.DH.), no:1713

⁴⁷ BOA, C.İKT., no: 966

⁴⁸ BOA, C.DH., no:1713

cariye satın alabilecek kadar zengin olduklarını ortaya koymasından önemlidir. Yine 1819 (H.1234) yılında Kocaeli ahalisinin sahip oldukları asayiş ve refahtan dolayı şükran duygularını dile getirmeleri de bunun bir göstergesidir.⁴⁹

2-Arslanbey

Eski ismiyle İçkara ve daha sonra verilen ismiyle Arslanbey 1893'de 1000-1500 kadar Gregoryen Ermeni'nin yaşadığı bir kasaba görüntüsü taşımaktadır. İzmit yöresine göç eden Ermenilerin yerleştikleri en eski yerlerden biri olan Arslanbey'de biri kız ve biri erkek olmak üzere iki ilkokul bulunmaktaydı.

1893 (H.1310)'de açılan Nersesyan Okulu'nda sadece erkek çocuklar için eğitim veriliyordu. Dört yıllık bir eğitim süreci olan okulun öğrenci sayısı 1893'de 100,⁵⁰ 1912 (H.1330)'de ise 350 kadardır. Nersesyan'ın yanında yine 1893'de bu kez kız öğrenciler için açılmış olan Hripismiyan(?) isimli bir ilkokul göze çarpmaktadır. Bu okulun da eğitim süresi dört yıldır ve 1893'de 50 olan öğrenci sayısı 1912'de 200'e kadar yükselmiştir.⁵¹

Ekonomik olarak ortalama bir gelir ve refah seviyesine sahip olan insanlardan oluşan Arslanbey'in 1840'da ödediği vergi 500 akçe kadardır.⁵²

3- Bahçecik

Bizans dönemindeki ismiyle Basileia'da, XVII. yüzyılda Sivas'ın Bardizag köyünden gelen Ermenilerce yeniden bir yerleşim başlatılmış ve geldikleri yerin hatırasını yaşatmak amacıyla da buraya "Bardizag" adı verilmişti.

Bir kasaba büyüklüğündeki Bardizag'da, 1890-94'de 10 bin kadar Ermeni bulunuyordu. Bunların 9620'si Gregoryen, 300'ü Protestan ve 90'ı Katolikti.⁵³ XX. yüzyıl başlarında 17 bin olan nüfus 1915'de 18 bine ulaşmıştı.

⁴⁹ BOA, C.DH., no: 2365

⁵⁰ Cuinet, a.g.e., s.199

⁵¹ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:10

⁵² BOA, C.ML., no:15253

Yeşil ormanların ortasında yer alan Bardizag sağlıklı ve temiz havasıyla İstanbul Ermenilerinin de yazlık yerleşim yeri haline gelmişti. 1912'ye kadar Ermeni asıllı kaymakam veya müdürler tarafından yönetilen Bardizag'ın son Ermeni müdürü Hagop Der Hagopyan olmuştu.⁵⁴

Bahçecik ilk ve yüksek dereceli okullarıyla XIX ve XX. yüzyıllarda bir kültürel merkez haline gelmişti. 1832 (Ruhsat Tarihi 1308)'de erkekler için tesis edilen dokuz yıllık⁵⁵ Şoşanyan Okuluna yine aynı yıl kızlar için de bir bölüm ilave edilmişti. 1912'de bu okulda 390 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bahçecik'te kız ve erkek olarak üç senelik eğitim veren bir diğer okul 1908 (Ruhsat Tarihi 1903)'de tesis edilen Surp Karabet'di. Protestan Mahallesinde bulunan sekiz yıllık Protestan Mektebi kız ve erkekler için 1850 (Ruhsat Tarihi 1910)'de, altı yıllık Katolik Mektebi de yine erkekler için 1887 (Ruhsat Tarihi 1912)'de tesis edilmişti.⁵⁶

Şüphesiz tüm bu okullar içinde Bahçecik'e ayrı bir önem ve şöhret kazandıracak olan okul, 1879 (Ruhsat Tarihi 1910)'da erkekler için yatılı ve gündüzlü olmak üzere, sekiz yıllık bir eğitimi kapsayan ve Amerika tarafından açılan Amerikan Mektebi olacaktır. 1912'de 225 öğrencisi⁵⁷ bulunan okulun aslen ilk tesisi 1872'de Rahip Parsons tarafından kız-yatılı olmak üzere gerçekleştirilmiştir. Amerikan BOARD heyeti tarafından misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda Protestanlığı yaymak üzere 1860'larda bölgeye gönderilen Parsons, 1872'de Gharevleg ailesinden kiraladığı evde "Amerikan Yatılı Kız Okulu"nu açmıştır. 1879'da Erzurum'dan tayin olunan Rahip John Pierce tarafından da okulun erkekler için olan kısmı açılmış ve 1884'de kızlar kısmının Adapazarı'na taşınmasıyla birlikte okul bundan sonra yalnızca erkek öğrencilere kalmıştı.⁵⁸ 1915 tehcir kararına kadar bu okul amacına uygun olarak, Protestanlığın hizmetinde çalışacak mezunlar yetiştirmiştir.

⁵³ Cuinet, a.g.e., s.204

⁵⁴ G. Garakyan, Haykakau Sovetakan Hanrakidaran (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), C:9, Erivan, 1983, s.213

⁵⁵ Büyük olasılıkla altı yılı ilk ve üç yılı ortaokul kısmı olmak üzere.

⁵⁶ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:10

⁵⁷ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:10

⁵⁸ "Bitinya'da Bir Amerikan Koleji", Arkitekt, Mayıs, 1993, s.95. [yazar yok]

Matematik, Cebir, Trigonometri, Doğa Bilimleri, Tarih, Fransızca, İngilizce, Türkçe ve İncil Okuma derlerinin verildiği okula bağlı bir de meslek kazandırmaya yönelik açılmış olan bir atölye vardı. Öyle ki bu atölyede bir ders yılında toplam değeri 33 lira olan, iskemle, sallanan koltuk, masa, sehpa, kitap dolabı vb. olmak üzere 2589 adet eşya üretilmiştir.⁵⁹ Ayrıca 1898'de bu okul idaresinde, 50 kadar yetim öğrencisi bulunan bir de yetimler okulu açılmıştır.⁶⁰

Adapazarı'na taşınan kızlar kısmıyla birlikte "Bitinya Amerikan Koleji" olarak adlandırılan okul 1915'de İstanbul'a taşınmıştır. Kızlar kısmı bugünkü Üsküdar Amerikan Kolejinin temelini oluşturmuştur. Erkekler kısmı ise Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın Köşkünde tekrar açıldıysa da maddi yetersizliklerden dolayı 1932'de kapanmıştır.⁶¹ Şüphesiz tehcir kararından kolejin de payını almasındaki en büyük faktör, Bahçecik'teki mektebin içinde bulunan bol miktardaki bomba, cephanelik malzeme ve buradan mezun olan Ermeni öğrencilerin bölgede çıkan isyanlarda başrol oynamalarıydı.

Bahçecik halkının başlıca gelir kaynakları ipekçilik –ki bu konuda Armaş ile yarış halindeydi-, tarım, kerestecilik, tersane ve darphane için çam kömürü üretimi⁶² vb. işlerdi. 1890'da Bahçecik'in geliri 31 bin İngiliz altınıydı.⁶³ Bahçecik, sahip olduğu ekonomik düzey ve modern, kültürel görünümüyle İzmit'e büyük bir rakip oluyordu ki, 1840'lı yıllarda İzmit ile Bahçecik'in ödediği vergi miktarı 1000'er akçe olmak üzere aynı miktardaydı.⁶⁴

Bahçecik'in kültürel gelişimini gösteren önemli bir örnek de burada çeşitli zamanlarda çıkarılmış olan dergi ve gazete yayınlarıdır. Panper Bardizagyan (Bahçecik Sözcüsü) 1848'de Hovannes Mıgıryan tarafından elle yazılıp hazırlanmıştır. Edebi, vatansever bir özellik taşıyan Kişer (Gece) ise 1908-1910 yılları arasında çıkmıştır. Aylık dergi Paros (Fener), cemaate ait edebi ve ahlaki yazılar içeriyordu ve İstanbul'da Nişan Babikyan matbaasında basılıyordu. 35 sayısı

⁵⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1999, s.124

⁶⁰ BOA, MF.MGM., Dosya no:8, Vesika no:35

⁶¹ Arkitekt, a.g.m., s.98

⁶² BOA, C.İKT., no:1416

⁶³ Süleyman Pekin, "Dünden Bugüne Bahçecik", *Bahçecik*, Haziran, 2000, s.6

⁶⁴ BOA, C.ML., no:15253

yayınlanmış olan dergi, 16 sayfadan oluşmaktaydı. Bardizag (Bahçecik), Bahçecik okul derneği tarafından altı ayda bir olarak 1908-1912 arasında çıkmıştır. Sahibi Hagop Çalikyán olan Među (Arı) 1912-1914 tarihlerinde ve Hınçak Partisinin yayın organı olan Baykar (Mücadele) ise 1914'de yayınlanmıştır. Zakaryan'ın sahibi olduğu Baykar, Caryan adında birine ait Kraser Matbaasında, dörder sayfalık sayılar halinde basılmıştır.⁶⁵ 1923'e kadar Bahçecik'te iki matbaa kurulmuş ve bu matbaalarda yedi dergi veya gazete yayınlanmıştır.⁶⁶

1870'e kadar tamamen Hıristiyan olma özelliği gösteren Bahçecik 1876'dan 1978'e kadar Kafkasya'dan ve I.Dünya Savaşı sırasında da Karadeniz'den gelen muhacirlere ev sahipliği yapmıştır. Fakat savaş yılları içinde buradaki Ermeni tedhiş hareketlerine engel olunamadığından 1915 tehcir kararı Bahçecik Ermenilerini de etkilemiş, bunun yanında mütarekenin imzalanmasından sonra tehcir edilenlerin tamamı iade edilmiştir.⁶⁷ Ancak geri dönen 3500 kişi burada çeşitli çete hareketlerine katıldıkları için, Milli Mücadele döneminde bölgeden yeniden uzaklaştırılmışlar, bunlardan 50 kadar aile Sovyet Ermenistan'a yerleşmişlerdir.⁶⁸

4- Yuvacık

Eski ismiyle "Ovacık", Bahçecik nahiyesine bağlı bir Ermeni köyüdü.⁶⁹ Yuvacık Ermenileri, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kafkasya ve Karadeniz bölgesinden gelen Türklerle birlikte iç içe yaşıyorlardı. Ne var ki Ermeni fesat hareketlerine buradaki Ermenilerin de dahil olması, çeşitli komite ve çete faaliyetlerine katılmaları, tehcir kararının kapsamına girmelerine neden olmuştur.

Diğer bölgelerde olduğu gibi Yuvacık Ermenileri de eğitim unsurunu göz ardı etmemişlerdir. 1863 (R. 1324)'te erkek ve kız öğrenciler için tesis edilmiş, dokuz yıl süreli Vartanyan Okulu'nun 1912'deki öğrenci sayısı, 15 erkek ve 10 kız olmak

⁶⁵ Şimşek, a.g.t., s.52

⁶⁶ Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın, Literatür Yayınları*, İstanbul, 2000, s.103

⁶⁷ Ahmet Altıntaş, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s.179

⁶⁸ Garakyan, a.g.e., s.213

⁶⁹ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ.), Dosya no:22, Vesika no:81

üzere 25'tir.⁷⁰ Bunun yanında Yuvacık'ta "Kınarık" adlı bir derginin yayınlanması da buradaki Ermenilerin kültürel faaliyetlerini göstermesi açısından önemli bir ayrıntıdır.⁷¹

Genelde kozacılık, ormancılık ve tarımsal faaliyetlerle geçimini sağlayan bölge Ermenilerinden, İzmit'e ait 1801 (H.1216) yılı masraf defterinden anlaşıldığına göre alınan vergi miktarı 510 akçedir.⁷²

⁷⁰ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:10

⁷¹ Minasyan, a.g.m., s.32

⁷² BOA, C.ML., no:16268

II- ARMAŞ MANASTIRI

A- MANASTIRIN TARİHÇESİ

1- Manastırın Kuruluşu ve Kurucu Tateos

Armaş Manastırı daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, XVII. yüzyılın ilk yarısında, büyük olasılıkla Celalilerin önünden kaçan bir grup Ermeni'nin bölgeye gelişiyle birlikte Tateos önderliğinde kurulmuştur. Armaş'ın Kötülüksavar Meryem Ana Manastırı geleneğe göre, ilk yüzyıllardaki Hıristiyanların karşılaştıkları sıkıntılar üzerine sığındıkları yerde inşa edilmişti. "Tanrı'nın inşa ettiği kent Adapazarı"⁷³ ve Nikomedia arasında bulunan bölgede, 303 yılında Diyoklesyen'in⁷⁴ kararı ile pek çok Hıristiyan'ın kanı akıtılmış ve Manastır da bu hatırayı yaşatmak amacıyla çilekeşlerin gömüldükleri toprağın üzerine yapılmıştı.

Armaş'ta bir Manastır kurma düşüncesi, Ecmiadzin temsilcisi olan Episkopos Tateos tarafından düşünülmüştü. Tateos rüyasında, burada bulunan harabelerin üzerinde bir Manastır kurması emrini almış, ancak o sıralarda İstanbul'a gidip yapım izni için ferman alması zor olduğundan başlangıçta bunu gerçekleştirememişti. İkinci kez gördüğü aynı rüyayla emre uyararak, köylülerin yardımıyla üç sunaklı, kalın temelli bir kiliseyi inşa etmişti. Manastırın resmiyet kazanabilmesi için gerekli devlet izninin alınabilmesi oldukça güç olmasına karşın bu tarihlerde çok önemli bir fırsat doğmuştu. Celalilerin durdurulmasından sonra 1611'de büyük vezir Kuyucu Murat Paşa ordu komutanı olarak İranlılara karşı savaşmak üzere yola çıkmıştı ve işte Episkopos Tateos da yapım iznini Nicomedia'da büyük veziri karşılayarak almıştı.

Taranagetzi'nin anı yazıları da bu bilgiyi güçlendirmektedir. 1612'de patriklik gelirlerinin dağıtımından sonra kendisine düşen Anadolu Parakandasına ziyarete giderken Armaş'a da uğrayan Taranagetzi, kendi kutsal kitabının beş yaprağını Armaş Kilisesi için yazmıştır ki, bu bölümler yeni Manastırı ve ek yapılarını

⁷³ Başepiskopos İstapanos Hovagimyan tarafından kullanılan bir ifade olup Adapazarı'nın kutsallığını göstermektedir.

⁷⁴ "Diyoklesyen İzmit'i İmparatorluğun ikinci başşehri yapmayı düşünmüş ve onu büyütüp güzelleştirmeye canla başla çalışmıştır. Orada oturmuş olduğu bir dönemde birkaç saray, tersane, darphane, silah fabrikaları vs. yaptırmıştır. Yazık ki, Galerius'un baskısına dayanamayıp Hıristiyanların öldürülmesini emretmiştir. Olay, kendisinin önünde, Katedral Kilisenin yağmalanması, papaz Aziz Antim'in öldürülmesi ile başlamıştır. 305 yılında iktidardan tiksinierek, Nikomedia'ya yakın bir ovada halkın önünde büyük bir törenle tahttan vazgeçmiştir." Cuinet, a.g.e., s.201

içermektedir. Yine bu bilgiyi daha da sağlamlaştıran bir diğer veri de Taranagetzi'nin buraya gelmesinden daha önce, yandaşlarından Arçağ'lı Vahrad'ı Armaş'a göndererek kutsal kitabını kopya ettirmiş olmasıdır.

Küçük Asya'nın Ermeni göç bölgeleri içinde, Merzifon ve Ankara'daki kutsal Manastırlardan sonra İstanbul Patrikliğine en yakın kurulmuş olan, Armaş Kötülüksavar Manastırı'dır.

Armaş'ın kurucusu Başepiskopos Tateos hakkında bilgi vermek gerekirse, yaşadığı düşünülen dönemlerdeki tarihsel ve anısal verilerde böyle bir ada rastlanmamakla birlikte yerel gelenek onu "temsilci" diye çağırılmaktadır. Armaş'a gelmeden önceki hayatının Bitinya ve Kırım çevrelerinde geçtiği düşünülmektedir. Her ne kadar o, Taranagetzi tarafından pek olumlu sözcükler ve kişisel değerlerle anılmasa da, böyle bir Manastırın yapımına kalkışmakla başlattığı girişim toplumsal hizmetini ve o dönemde alınması oldukça güç olan devlet iznini büyük vezirden İzmit'te alması da güç ve etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Taranagetzi Tateos'u el yazmalarında "Az inançlı Tateos Armaş'ın yeni Manastırında kalıyor, düzenlere önem vermiyor, Tanrı'nın korkusunu da taşıyor. İnsanlardan utanmıyor, oruç bilmeyip sarhoş oluyor, günahlarından dönmeyip umutsuzlukla tüm kötülükleri işliyor, iyiliği reddedip kötülüğü seviyordu ve böylece tövbe etmeden öldü" diye anlatmakla birlikte, başka bir yerindeki "bizim yapımız olan manastır" ifadeleri bu durumu açıklamaya yetmektedir. Görünen odur ki Taranagetzi, Manastırın kurulduğu yörelerin piskoposu olmasına rağmen, Tateos Manastırı kurmak için büyük bir çaba harcadığından yeni gözetmenin işine karışmasına izin vermemiştir ve Taranagetzi'nin Tateos'a kızgınlığı da bu yüzdendir. Manastırın Taranagetzi tarafından kurulmadığı apaçıktır.⁷⁵

2- Manastırın Dönemleri

Armaş Manastırı'nın kurulduğu 1611 ve faaliyetlerine son verildiği 1915 yılına kadar geçirdiği aşamalar çeşitli dönemler içinde verilmektedir. Şüphesiz ki bu konuda en önemli kaynak da Manastırın 25. yılında Manastır kompleksi içindeki

⁷⁵ Mağakya Ormanyan, Azkabadum (Milli Tarih), Fasikül:10, Nersesyan Yayını, İstanbul, 1913, s.2370-2374

matbaada basılmış olan “Armaşu Tıbrevankin 25amya Hopelyanın Artiv 1889-1914 (Armaş Ruhban Okulunun 25. Yılı Vesilesiyle)” adlı yapıttır. Agop Minasyan’ın bu yapıtı kaynak olarak aldığı “Armaş Manastırı” adlı makalesinde de belirttiği üzere bu dönemleri dört bölümde incelemek mümkündür.⁷⁶

1611-1784 yılları içindeki **birinci dönemde** Manastır ün yapmış bir ziyaret yeri özelliği göstermektedir. Osmanlı hükümdarları, zamanla Gregoryen Ermenilerinin en büyük dinsel merkezlerinden biri olacak olan Manastırı kuruluşundan itibaren korumuşlar ve özellikle civardaki çatışmalardan zarar gördükleri zamanlarda verdikleri fermanlarla buradaki zararları karşılamışlardır. Kuruluş izni için 1611’de Tateos’a verilen fermanı 1717’de Nikolas’a ve 1757’de de İstanbul’lu piskopos Atenaos’a verilenler izlemiştir. Özellikle Manastır kompleksi içinden günümüze kadar varlığını sürdüren tek yapıt olan “Işık Çeşmesi”nin Atenaos tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Bu dönemde Manastır, etrafındaki Bahçecik, Adapazarı, Geyve gibi yerlerle birlikte Nikomedia ruhani önderliği kapsamı içinde yer almaktadır.

1786-1865 tarihlerini içeren **ikinci dönemde** kilise yapısı temelden yenilenirken Manastırın üyeleri için yeni ek binalar inşa edildiği görülmektedir. 1807’de Kaymaz ve Gencali Beylerinin çatışmaları ile zarar gören Manastır yapısı yeniden düzenlense de 1820’de etraftaki çetelerce Manastırın okul ve kitaplık gibi bölümleri yakılmıştır. Padişah II. Mahmut tarafından verilen fermanla Episkopos Bogos Karakoçyan tarafından bu bölümler yeniden yaptırılmış, Meryem Ana Kilisesi onarım görmüştür. 1825’de yapılanma genişletilmiş, dinsel önderlerin kaldıkları yer ve hacı adayları için konaklama yeri yapılmıştır. İyi bir eğitimci ve aynı zamanda doktor olan Resden’in 1834 yılında Armaş Manastırı’na gitmesiyle birlikte Manastırda eğitim konusunda pek çok yenilikler yapılmış ve bu dönemde Armaş’da İtalyanca derslerine de başlanmıştır.⁷⁷ 1863’den sonra da Manastır etrafındaki tarlaların birleştirilmesiyle bir çiftlik ve kuru oluşturulmuştur. Bu devrenin sonlarına doğru, 1820’de onarılan kilise temelden yıkılarak daha büyük ve görkemli yeni bir kilise binası inşa edilmesi uygun görülmüştür.

⁷⁶ Minasyan, a.g.m., s.33-37

⁷⁷ Kevork Pamukciyan, “Dr. Mikail Resden ve Dokuz Dilde Tıp Sözlüğü”, Tarih ve Toplum, İletişim Yayınları, C:3, 1985, s.334

Üçüncü dönem olan 1866-1888 tarihlerinin şüphesiz en önemli olayı, 1866'da Manastırın özerk yapısına kavuşması, 1888'de ise çıkan yangın sonucu, özellikle Gevontyantz Okulu'nun ve konukevinin tamamen tahrip olmasıdır. Ayrıca yapımı devam eden Notre Dam Kilisesi de bu yangınla zarar görmüş ve kubbeli, çan kuleli kilisenin inşasına yangından sonra devam edilmiş, çan kulesi en son 1892'de tamamlanabilmiştir. Bunun dışında, basımevinin modern makinelerle donatılıp geliştirilmesi de bu dönem içinde olmuştur.

Manastırın kapatılmasına kadar devam edecek son dönemde ise en büyük gelişme, daha sonraki bölümler içerisinde ayrıntılarıyla değineceğimiz Ruhban Okulu'nun 1889 yılından itibaren faaliyete geçmiş olmasıdır. 1890'da, büyük yangında tahrip olan ziyaretçi evi için patrikhanenin isteği üzerine Hükümet tarafından yeni bir bina inşaa edilmiştir⁷⁸. Aynı yıl öğrenciler için de görkemli ve büyük bir okul binası ve yine Manastıra önemli gelirler kazandıracak olan böcekhanenin yapımı sağlanmıştır. Ancak 1894'deki büyük deprem Armaş'ın genelinde büyük bir tahribata yol açmış⁷⁹ ve Manastır da bundan payına düşeni almıştır. Deprem sonrası Osmanlı Hükümeti tarafından, zarar gören Armaş için gerekli yardımlar yapılmıştır. Hatta neticenin ne olduğu tebliğ edilmediği için Hükümet 1897'de neticenin bildirilmesine dair bir yazı daha göndermiştir.⁸⁰

Elbette ki bu son dönem içerisinde Ermeni meselesinin alevlenmesiyle gerçekleşen bazı olaylar, hac bayramlarına olan ilginin azalması, ve bazı yardımların kesilmesiyle birlikte Manastır da iktisadi açıdan oldukça zayıflamıştır. Ancak 1908 Meşrutiyet yönetimi diğer azınlıkları olduğu gibi Ermenileri de oldukça rahatlatmış, Manastırın kilisesinin kubbesi bu dönemde yeniden elden geçirilmiş, su değirmeninin duvarları tamirat görmüştür. 1911'de de kilisenin değerli eşyalarını koruma altına almak üzere özel bir bölüm yapılırken 1914'de son olarak mutfak kısmı yeni baştan ele alınmıştır.

⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:502, Vesika no:75

⁷⁹ 1894 depremi İzmit'le birlikte Adapazarı ve İstanbul'da da büyük hasarlara yol açmıştır. Dybowski'nin 27 Temmuz 1894'de Adapazarı'ndan gönderdiği bir rapora göre, Adapazarı'nda yaklaşık altı yüz ev oturulamaz hale gelmiş ve altmış kişi de ölmüştür. Rakamlar kesin olmamakla birlikte felaketin büyük olduğu bir gerçektir. Ancak II. Abdülhamit yönetiminin koyduğu sansür yüzünden, dönemin gazetelerinde habere yer verilmiş olmakla beraber zarar oldukça hafif olarak ifade edilmiştir. Müzeyyen Ünal, "Tarihte İzmit Depremleri", Sabri Yalın'a Armağan, s.212-214

⁸⁰ BOA, Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), Dosya no:37, Vesika no:67

B- ARMAŞ'IN KUTSANMASI

Manastır, kurulduğu ilk zamanlarda İzmit'le birlikte Balıkesir ve Bursa'nın ruhani önderliği içinde bulunmaktaydı. Fakat daha sonraki yıllarda, büyük olasılıkla 17. yy sonları ve 18. yy başlarında, İzmit'teki Ermeni toplumu Armaş'ı merkez edinerek ayrılmışlardır. Bu merkez kendi egemenliği altında, İzmit sancağı dışında Kastamonu, Düzce, Bolu, Adapazarı ve Bursa'yı da barındırmaktaydı. 1866'da yönetimin kararıyla Armaş Manastırını tamamen bağımsız bir duruma kavuşmuştur.⁸¹ 1866-1889 tarihleri arasında Manastır başkanlığı ünvanını taşıyan Armaş, 1889'dan 1908'e kadar da yardımcı Manastır başkanlığı sistemi içine dahil edilmiş ve doğrudan İstanbul Patrikliğine bağlanmıştır. Armaş nahiyesi içerisinde yer alan Haskal ve Mecidiye köyleri de Armaş yardımcı Manastırlığı yetki alanı içine girmiştir.⁸²

C- MANASTIRIN ARMAŞ'IN SOSYAL VE EKONOMİK DURUMUNA ETKİSİ

1-Hac Yolculuğu

Manastırın şüphesiz en önemli özelliği civar yörelerden gelen Ermenilerin hac vazifesi için toplanma alanı olmasıydı. Hacı adaylarının en büyük amacı kilisenin içinde bulunan büyük "Kötülüksavar Meryem Ana" kültünü görmek ve çeşitli dileklerde bulunmaktı. Bu dilekler, çocuğu olmayan kadınların çocuk istemesinden hastaların şifa dilemesine, fazla içki içen oğlunu bu illetten kurtarmaya çalışan annenin yakarışına kadar çeşitliydi.

Birincisi Meryem Ana Yortusundaki küçük hac, ikincisi de Çarınh'ın Yücelişi Bayramındaki büyük hac olmak üzere, hac yolculuğu yılda iki kez gerçekleştirilirdi. Armaş ziyaretlerinin bu yüzden en yoğun olduğu dönem Eylül ayında olurdu. Eylül

⁸¹ Agop Minasyan söz konusu makalesinde Manastırın bağımsızlaşma tarihini, 1868'de Manastır önderliği görevini üstlenen Piskopos Kevork Aleksanyan ile başlatmaktadır. Minasyan, a.g.m., s.35

⁸² Inpartsak Oratzuytz Askayin Hivantanotsi 1908 (Surp Pırğıç Ermeni Hastanesi 1908 Yılığ), İstanbul, 1908, s.300

ayı içinde Armaş'ı ziyaret edenlerin sayısı 6-7 bini bulmaktaydı.⁸³ Ancak yine de kalabalıktan korkan, dinsel görevlerini sakin bir ortamda yapmak isteyenler ziyaretlerini Mayıs ve Haziran ayları içinde de yapabiliyorlardı.⁸⁴ Ekonomik durumu iyi olanlar atlı arabalarla, büyük çoğunluk ise manda ve öküzlerin çektiği arabalarla yola çıkarlardı. 50-100 kadar arabanın arka arkaya dizilmesiyle oluşan kafilenin hacı adayları yolda ekmek ve tuz yerler, Manastırın değirmenine ulaştıktan sonra da arabalardan inerlerdi. Çünkü dinsel geleneğe göre "Meryem Ana Bayırı" denilen zorlu yokuştan yukarıya, köye kadar yaya olarak ve durmaksızın yürümek gerekirdi.

Hac yolculuğunun kendine özgü ve yazılı olmayan kuralları vardı. Buna göre, Çarmıh'ın Yüceltilmesi Bayramı'ndan altı gün önce orada bulunulmalı, yerleşilmeli ve köyün sağlıklı ikliminden mümkün olduğu kadar yararlanılmalıydı.

Kastamonu, Bolu, Düzce, Zonguldak, Devrek, Nallıhan'dan gelen hacı adayları için Adapazarı ilk toplanma yeri idi. Buradaki Garabet Mahallesiindeki Erkek Okulu'nun en alt katı büyük sayıdaki hac yolcuları için bir konaklama yeri durumundaydı. Garabet Kilisesinin büyük boydaki "Kötülüksavar Meryem Ana" resmi hac için bir başlangıçtı.⁸⁵ Yine İstanbul'dan gelen hacı adayları için de İzmit'teki kilise içindeki resim aynı görevi görmekteydi ki, özellikle yaşlılar ve yolculuğa devam edemeyecek durumda olanlar için hac vazifesi burada yerine getirilmekteydi.

Vartan Yeğişeyan'ın Adapazarı anılarında anlattığına göre, hac yolculuğuna çıkmak büyük hazırlıkları da beraberinde getiriyordu. Ermeniceyi çok düzgün bir şekilde konuşabilen Türk arabacıların çektiği arabalara, yatak-yorgan, ekmek, peynir, helva, dolma, zeytinyağı, rakı, gaz lambası, kaval, saz, oklava, maşa gibi ihtiyaç duyulabilecek her türlü malzeme yükleniyordu. Yolculuğa çıkacak olan genç, yaşlı, çocuk, herkesin bu arabalara doluşmalarıyla nihayet yolculuk başlıyor, ilk durak da Armaş yolu üzerinde bir çiftlik oluyordu. Çingene çalgıcıların davul ve zurnalarıyla eşlik ettikleri bu iki saatlik mola, Armaş panayırının da bir başlangıcı sayılıyordu. Bu

⁸³ BOA, Y.PRK.UM., Dosya no:23, Vesika no:14. Bkz.EK:1

⁸⁴ Cuinet, a.g.e., s.204

⁸⁵ Vahran Burmayan, *Erm Hek Tuğti Gıdörner (Zavallı Kağıt Parçaları)*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.127

dinlenceden sonra tekrar yola koyulan kabile, Türk polislerin korumasında dağ yolunu geçiyordu.

“Bu birinci aşamadan hemen sonra toza bulanmış bir yokuş başlamaktaydı, yollarsa bakımsız olup şansa bırakılmışlardı. Bu genel hava içinde söylenen Ermenice-Türkçe şarkılar havayı değiştiriyordu. “Taşnak grubu”, “çocuklar kavgaya”, “sevgili anne işte gidiyorum” gibi şarkılarıyla hapishane kaçkınları gibi birbirlerini itekliyorlardı. Armaş’ın yoğun ağaçlı ormanı ve su değirmeni Meryem Ana yokuşunun da başlangıcı demektir. Niyet edilmiş haccin gerçekleşmesi buradan başlamaktaydı. Çocukların dışında herkes tepeye kadar hiç durmadan ve bir şey içmeden yürümeliydiler... O mutlu yıllarda, Armaş’a hacı olmak amacıyla gelenlerin sayıları elli- altmış bine ulaşıyordu. Bu geniş topluluk köyün tek geniş sokağından Manastırın doğrudan kuzey duvar kapısına ulaşıyordu. Bolu’lu, Düzce’li, Kastamonu’lu, Afyonkarahisar’lı, Bilecik’li, Konya’lı, Adana’lı, İzmir’li, Bahçecik’li, Tekirdağ’lı, Muş’lu, Van’lı Ermeniler ailece ordaydılar. Yine Taşnak, Hınçak, yeni oluşan gençlik teşkilatları orada buluşmuş olurlardı.”⁸⁶

Yeğişeyan’ın aktardığı bilgiler doğrultusunda, hac yolculuğunun oldukça coşkulu bir bayram havası içersinde gerçekleştiği söylenebilir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus da bu hac ziyaretine sadece Gregoryen Ermenilerin değil, Rum, Ortodoks, hatta Müslümanların dahi katıldığıdır. Müslümanlar Bakire Meryem’e büyük saygı göstermektedirler.⁸⁷

2- Yevm-i Mahsus Günleri

Hacı adaylarının Armaş’ta hac için buldukları günler Osmanlı Hükümeti tarafından Manastırın “yevm-i mahsus günleri” olarak adlandırılır.

Armaş’a yorucu bir yolculuktan sonra ulaşabilen hacı adaylarının en coşkulu günü Pazar sabahıdır. Manastır önderinin gür bir sesle İncil’i okumasıyla tören başlar. Binlerce kişinin toplandığı yerde kuşkusuz en kutsal ve önemli yer Meryem Ana resminin önüdür. Bir taraftan rahibeler, diğer taraftan da ziyaretçiler burada dua ederek çeşitli dileklerde bulunurlar. Bu törenlerden birine katılmış olan Bedros

⁸⁶ Vartan Yeğişeyan,, *Asdvadzaryal Kağak (Adapazarı’ndan Anılar)*, Paris, 1938, s.212-218

⁸⁷ Cuinet. a.g.e., s.204

Merdinyan'ın anlatımına bakılırsa, bazen de törenler sırasında mucizevi türden olaylarla karşılaşılır. Örneğin Merdinyan'ın aktardığına göre, bu ayınların birinde annesinin yaptığı dualar sayesinde dilsiz bir çocuğun dili açılıvermiştir.⁸⁸

Hac için genellikle Cumartesi günü Armaş'a gelen ziyaretçiler, Pazar günü bu coşkulu törene katıldıktan sonra yavaş yavaş dağılmaya başlarlar. Pazartesi günü özellikle İstanbul'lu hacılar için çok önemlidir. Çünkü Pazartesi günü İstanbul'lular, Değirmendere yolu üzerinde, Armaş'a 5-6 km uzaklıkta bulunan ve çoğunlukla Ermenilerin oturdukları bir köy olan Haskal'a kel (hindi) yemek için giderler. İstanbul'lu hacılar hindi yemeden dönerlerse dileklerinin gerçekleşmeyeceğine inanırlar ve elbette ki bu durum en çok da hindi satmak için büyük bir sabırsızlıkla bekleyen Türk köylülerini sevindirir. Salı günü kalabalık iyice dağıldığı için yavaş yavaş Armaş'ta gündelik hayata dönmeye başlanır, Perşembe günü ise artık Armaş'ta hacı adaylarına rastlamak mümkün değildir.⁸⁹

Yevm-i mahsus günleri Hükümet tarafından da büyük bir dikkatle takip edilmektedir. İzmit Mutasarrıflığı tarafından yevm-i mahsusun başlangıç ve bitiş tarihi, herhangi bir olayla karşılaşılıp karşılaşılmadığı Hükümete bildirilmektedir. Nitekim bu raporlardan birine göre, 1892 (H.1309) yılının yevm-i mahsusu Eylül ayının on beşine rastlayan Pazar günü başlamış, Perşembe gününe kadar devam etmiş ve ziyaretçiler olaysız bir şekilde geri dönmüşlerdir.⁹⁰

a- Yevm-i Mahsus Günlerinde Panayırlar

Osmanlı Devletinde panayırlar genellikle yılda bir veya birkaç defa, belirli zamanlarda, geniş bir bölgenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı fuar alanları⁹¹ olarak işlev görürdü. Ancak devlet tarafından tamamen iktisadi düşünceler doğrultusunda kurulmasına izin verilen bu panayırların dışında, Ermeniler gibi belirli bir cemaat grubu tarafından düzenlenen panayırların varlığı da bilinmektedir. Bu cemaat panayırları özellikle yılda bir defa,

⁸⁸ Papken Topciyan (yayımlayan), Armaş Dergisi, 7.yıl, Montreal, 1990, s.1

⁸⁹ Yeğişeyan, a.g.e., s.220

⁹⁰ BOA, Y.PRK.UM., Dosya no:23, Vesika no:14

⁹¹ Ömer Şen, Osmanlı Panayırları (18-19.yy.), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.9

belirli dini vazifelerini yerine getirmek için toplanmış insanların orada buldukları süre içindeki ihtiyaçlarını gidermek amacıyla tertiplenirdi. Bu çeşit panayırlar aynı zamanda yöre halkının ekonomisine de katkıda bulunurdu.

Armaş Manastırı'nı ziyarete giden çok sayıdaki hacı adaylarının burada buldukları süre içinde oluşturdukları manzara da bu çeşit panayırlara bir örnek teşkil etmektedir.⁹² İstanbul Patriği ya da Manastır önderinin dini ayine başlamasıyla birlikte, içeride Meryem Ana'ya dua edenlerin dışında, dışarıda büyük bir halk kitlesi köyün tek meydanında toplanır, törenden sonra halka et lokması dağıtırdı.⁹³ Bu büyük kalabalık bundan sonra oldukça doğal görünümle oluşturulardı, kimi bir söylev sunar, kimileri kavga eder, kimiye oturup bir aşk öyküsü yazardı. Bu arada lokma satan, yemiş satan, ağlayan çocuklar için oyuncaklar ve kadın- erkek gelenlerin ihtiyaçlarını karşılayacak bilimum malzeme satan satıcılar da bu kalabalıktan faydalanırdı. Armaş'ın yerli halkı her yıl gelen hacılardan özellikle tanıdık olanlarını evlerinde ücretsiz misafir ederler,⁹⁴ diğerleri içinse Manastırın özel konuk evi açılırdı.

Daha önce de belirtildiği gibi bu törenlere sadece Ermeniler katılmıyordu. Osmanlı tebaasından Müslüman, Rum, Musevi, Ortodoks, Katolik pek çok kişiyi köyün meydanında görmek mümkündü. Elbette ki Ermeniler dışındaki bu topluluklar sadece kutsal Meryem Ana'ya saygı duydukları ve dua etmek istedikleri için orada bulunmuyorlardı. Çoğu için en temel amaç bu kalabalık kitlenin sunduğu ekonomik kazançlardan yararlanmaktı. İçilen içkiler eşliğinde davul- zurnalar çalmak, çeşitli danslarla buradakileri eğlendirmek bunların başlıcalarıydı. Örneğin Rum tebaasından İstanbul'lu çalgıcı İlya da bu amaçla Armaş'a gelenlerdendi. Ancak İlya her kalabalığın vazgeçilmez konukları olan lotaryacıların yanında görüldüğünden polisler tarafından takibe alınmış, lotaryacılar kaçmayı başardıkları halde İlya tutuklanmış, lotaryacılarla bir ilgisi olmadığı anlaşılmasına rağmen bu kez geçiş tezkeresi yanında olmadığı gerekçesiyle bırakılmamıştı. Bunun için İstanbul'da oturan annesi kimsesiz, yaşlı ve ekmeğe muhtaç olduğundan oğlunun bırakılması için

⁹² Armaş'taki panayıra benzer bir panayır da her yıl Ağustos ayının 15'inde Tekfurdağı(Tekirdağ) kasabasında "Tefaver Panayırı" adı altında, ayinlerini icra etmek üzere toplanan Ermeniler tarafından meydana getiriliyordu. Şen, a.g.e., s.19

⁹³ Burmayan, a.g.e., s.128

⁹⁴ Yeğişeyan, a.g.e., s.218-219

arzu hallerde bulunmuştu.⁹⁵ Bu amaçlar doğrultusunda gelenlerden biri de Hayim oğlu Abraham'dı. Abraham Varna'dan Armaş'a ziyaret maksadıyla gelmiş fakat geri dönmeyerek İzmit'te çarşı içinde dükkanı olan Demirci Hanik'in dükkanında çalışmaya başlamıştı. Ancak daha sonra Abraham'ın sabıkalı olduğu anlaşıldığından polisler tarafından tutuklanarak Varna'ya geri gönderilmesi istenmişti.⁹⁶

Dini duyguların böylesine yoğun olduğu bu zamanlardan en çok faydalananlar arasında dilenciler de vardı. Ancak panayırlardan en karlı çıkan elbette ki Manastır yönetimiydi ki, ziyaretçilerin yardım maksadıyla verdikleri paralar Manastırın en büyük gelir kaynağını oluşturuyordu.

b- Panayırlar İçin Hükümet Tarafından Alınan Tedbirler ve Yapılan Yardımlar

Armaş'ta yevm-i mahsus nedeniyle düzenlenen panayırların başlangıcından bitişine kadar her türlü güvenlik için Hükümet tarafından çeşitli olanaklar sağlanıyordu. Bu amaçla, her yıl aynı tedbirlerin alınması için İzmit Mutasarrıflığı Hükümetten piyade ve süvari asker gönderilmesine dair isteklerde bulunuyordu.⁹⁷ Hatta yevm-i mahsustan üç gün önce gerekli asker, zabıta ve polisler orada bulunmasına dair erkenden hazırlıklara başlanıyordu.⁹⁸ 1903 (H.1321) yılının 14 Eylül Pazar gününe denk gelen yevm-i mahsus için de bir müfrezenin gönderilmesi talep olunmuştu.⁹⁹

Panayır öncesinde alınan tedbirlerden sonra, panayırın devam ettiği sürece orada olup bitenler de sürekli rapor ediliyordu. Örneğin 1904 (H.1322) yılındaki yevm-i mahsus için Dersaadet'ten İzmit'e akın eden Ermenilerin sayısı gün gün İzmit Kumandanlığından bildirilmişti. Buna göre 22 Eylül 1904 (H.12 Receb 1322) günü sabah ve akşam treniyle Dersaadet'ten 339 kişi, ertesi gün 222 ve daha sonraki gün de 32 kişinin gelişiyle birlikte toplam sayı 2800'e ulaşmıştı. Sayının gittikçe

⁹⁵ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Takibat-ı Adliye Kalemi (DHEUM.ADL.), Dosya no:1, Vesika no:15

⁹⁶ BOA, ZB., Dosya no:434, Vesika no:52

⁹⁷ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), Dosya no:68, Vesika no:1

⁹⁸ BOA, Y.PRK.UM., Dosya no:43, Vesika no:80

⁹⁹ BOA, Y.MTV., Dosya no:251, Vesika no:105

artmasıyla birlikte asayiş tedbirleri de arttırılarak dikkatli olunması konusunda sık sık uyarılar yapılmıştı.¹⁰⁰ Alınan sıkı tedbirler sonuç vermiş olacak ki, daha sonra ziyaretçiler hiçbir vukuat olmaksızın Dersaadet'e geri dönmeye başlamışlardı.¹⁰¹

Yine 1905 (H.1323) yılındaki panayırdaki da asayişin temini için gerekli tedbirlerin alındığı, hatta bunlara ilaveten iki yüz neferin ve bir tabur askerin de gönderildiği¹⁰² asayişin yolunda olduğu, hatta her akşam yoklamasında Asâkir-i Şahane tarafından yapılan "padişahım çok yaşa" duasına oradaki ziyaretçilerin de hep bir ağızdan eşlik ettikleri görülüyordu. Aynı panayırdaki bulunan, güneş çarpması gibi nedenlerle tedaviye ihtiyacı olan kişiler de askeri doktor tarafından tedavi altına alınmıştı.¹⁰³ Buradan da anlaşıldığı gibi ziyaretçilerin karşılaştıkları çeşitli sorun ve sıkıntı da Hükümet tarafından gideriliyor, her türlü sıhhi ve inzibati tedbir alınması sağlanıyordu.¹⁰⁴ En son olarak kalabalığın olaysız bir şekilde dağılmaya başladığının bildirilmesiyle birlikte¹⁰⁵ oradaki askeri müfrezenin de görevi sona eriyordu.¹⁰⁶

Manastıra gidenlerin giriş-çıkışlarını kolaylaştırmak için alınan tedbirlerden biri de, yaşadıkları yerlerdeki mahalli idarelerce kendilerine verilen ilmuhaberlerdi. Bu ilmuhaberler aynı zamanda oradaki inzibatın da işini kolaylaştırıyordu.¹⁰⁷ Adına düzenlenen kişinin kimliği, nereden geldiği, kimlerle beraber olduğu gibi bilgiler içeren ilmuhaberler¹⁰⁸ mahalle muhtarları tarafından veriliyordu. Ancak bundan önce evrakların polis merkezinde başkumandanlar tarafından onaylanarak mühürlenmesi gerekiyordu. Ziyaretçiler döndüklerinde, aynı işlemlerle ilmuhaberler yenileriyle değiştiriliyordu.¹⁰⁹

Ancak bu ilmuhaberlerin düzenlenmesiyle ilgili bazen karışıklıklar da çıkabiliyordu. Örneğin iki kuruşluk pul yapıştırılması gereken ilmuhaberlerin

¹⁰⁰ BOA, ZB., Dosya no:592, Vesika no:114

¹⁰¹ BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.), Dosya no:232, Vesika no:95

¹⁰² BOA, Y.PRK.ASK., Dosya no:232, Vesika no:114

¹⁰³ BOA, Y.MTV., Dosya no:278, Vesika no:143

¹⁰⁴ BOA, Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.), Dosya no:33, Vesika no:17

¹⁰⁵ BOA, Y.PRK.UM., Dosya no:56, Vesika no:48

¹⁰⁶ BOA, Y.PRK.ASK., Dosya no:164, Vesika no:20

¹⁰⁷ BOA, ZB., Dosya no:21, Vesika no:64

¹⁰⁸ İlmuhaber örneği: "Bâlâda kendüsü muharrer merkûm zevcesi ve kerîmesiyle birlikte berâ-yı ziyâret izmid dahilinde Armaş cânîbine azîmet edeceğinden kendüsünün hûsn-i hâl eshâbından bulunduğu cihetle mürûruna müsâade olunmak üzere işbu ilm u haber i'tâ kılındı." BOA, ZB., Dosya no:59, Vesika no:34

¹⁰⁹ BOA, ZB., Dosya no:318, Vesika no:65; Dosya no:598, Vesika no:38

bazılarının pulsuz olmasına rağmen 1904(H.1322) yılının ziyaretçileri zabıta tarafından kabul edilmiş, bunun için de bir inceleme başlatılmıştı.¹¹⁰ Daha sonra yapılan incelemelerle birlikte, ilgili kanun maddesinin ancak il içindeki geziler için pulsuz ilmuhaberlere izin verdiği, il dışı için ise bunun tatbik edilemeyeceği anlaşılmıştı. Ancak İstanbul'dan gelenler için, İzmit'in Dersaadet'e yakınlığı sebebiyle bir kolaylık sağlanarak mürur (geçiş) tezkeresi ve puldan muaf tutulmaları sağlanmıştı.¹¹¹

Toplanan kalabalığın asayişini sağlamak için her dönemde alınan tedbirler özellikle Ermeni olaylarının çoğaldığı dönemlerde daha da artırılmıştı. Daha sonraki bölümlerde inceleneceği gibi, bu panayırlar bir süre sonra amacının dışına çıkarak bazı tedhişçi Ermenilerin toplandığı alanlar haline gelmişti.

c- Kolera Salgını

Osmanlı Hükümetini en çok uğraştıran durumlardan birisi de zaman zaman görülen bulaşıcı kolera hastalığıydı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde karşılaşılan bu sorunla baş etmek, sıhhi tedbirler almak işi de Hükümetin başlıca görevlerindendi. Örneğin 1910 (H.1328) yılında baş gösteren kolerayı yok etmek üzere gereken sıhhi tedbirler için, senelik ayrılan 1 milyon kuruşluk sağlık bütçesine 100 bin kuruşluk bir ilave yapılmıştı.¹¹² 1912 (H. 1330) yılında baş gösteren kolera da İzmit'le beraber Bursa, Trabzon, Samsun, Adana, Kütahya, Karahisar, Kırşehir, Konya, Malatya, Giresun, Mamüratülaziz gibi yerleri içine alan çok geniş bir alana yayılmıştı. Kolerayla mücadele amacıyla gerekli tedbirlerin alınması ve görevli doktorların masraflarının karşılanması için harcanan para Hükümeti iktisadi olarak oldukça zorlamıştı.¹¹³

Kolera illetinden mağdur olan sadece Hükümet değildi, bu durum Manastır yönetimine de en az o kadar zarar veriyordu. Kolera salgınının olduğu bir zamanda 6-7 bin kişinin bir araya geldiği yevm-i mahsus ve panayırın düzenlenmesi oldukça

¹¹⁰ BOA, ZB., Dosya no:59, Vesika no:34

¹¹¹ BOA, ZB., Dosya no:21, Vesika no:64

¹¹² Düstur, 2-2, 1330, no:173, s.754

¹¹³ BOA, Dahiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD.), Dosya no:57, Vesika no:9

tehlikeli olduğundan, Manastır en büyük gelir kaynağından mahrum kalıyordu. Nitekim 1911 (H.1329) yılındaki kolera salgını nedeniyle Dahiliye Nezareti tarafından İzmit Mutasarrıfına gönderilen tebligatla, yevm-i mahsus için o zamana kadar gelen ziyaretçilere engel olunmaması, ancak yeni geleceklere de müsaade edilmemesi bildirilmişti. Buna rağmen Nahiye Müdürü yevm-i mahsus günü Manastırın kapılarını tamamen kapatarak Manastırın bir hayli zarara uğramasına neden olmuş, Ermeni Patrik Kaymakamlığı da, uğranılan bu zarardan dolayı Manastırdaki açığın hazinece kapatılmasını ve yevm-i mahsusa izin verilmesini istemişti. Ancak Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nin bu doğrultudaki raporu üzerine, pek çok yerde olduğu gibi Armaş'taki panayıra da izin verilmemişti.¹¹⁴ Bu durum daha sonra Patrikhane ve Nahiye Müdürü arasında bir çekişmenin doğmasına da neden olmuştu. Patrikhane, Nahiye Müdürünü Manastırın kapılarını tamamen kapatarak, nezaretin "o zamana kadar gelenlere engel olunmaması" doğrultusundaki kararına uymadığı gerekçesiyle şikayet etmişti. Bu şikayet üzerine Nahiye Müdürü ile Manastır heyeti ve Ermeni ahali arasında bir sürtüşme yaşanmıştı. Kendisinin şikayet edilmesine karşılık, bu kez Nahiye Müdürü de rahip Hama Zasib hakkında Hükümetin emirlerine uymadığı gerekçesiyle İzmit Ceza Mahkemesinde dava açmıştı. Dava rahibin aleyhine sonuçlanmış, rahip beş liralık para cezasına çarptırılmıştı. Tüm bu olaylar üzerine Patrikhane tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne başvurulmasıyla müdür hakkında bir soruşturma başlatılmıştı.¹¹⁵

Patrikhane tarafından Manastırın açığının hazinece kapatılarak Manastıra yardım edilmesi isteğinden sonra 1912 (H.1309) yılında, Hükümetçe hazırlanan bir layiha ile Armaş Manastırı'nın 1898'den (H.1315) Meşrutiyetin ilanına kadar biriken 36 bin 900 kuruş 17 paralık biriken emlak vergisi kayıttan silinmişti.¹¹⁶

D-ARMAŞ MANASTIRI RUHBAN OKULU'NUN AÇILMASI

Manastırın tarihçesi kısmında verildiği üzere, Armaş Manastırı'nın en parlak zamanı son dönemi oluşturan 1889-1915 yılları arasında gerçekleşmiştir.

¹¹⁴ BOA, DH.İD., Dosya no:116, Vesika no:30

¹¹⁵ BOA, DH.İD., Dosya no:114-2, Vesika no:11

¹¹⁶ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), Dosya no:163, Vesika no:87

Dördüncü devreye bu özelliği kazandıran en önemli şey şüphesiz ki, 1889 yılında açılışı yapılan Ruhban Okulu olmuştur. Bu okul Manastıra aynı zamanda yeni bir kimlik ve önem kazandırmıştır. Bundan sonra Ermeni Apostolik topluluğun dinsel önder ihtiyacı buradan karşılanacaktır.

5 Haziran 1889'da Patrik Horen tarafından yayınlanan kararlar doğrultusunda Manastır yeniden yapılanarak doğrudan İstanbul Patrikliğine bağlı ilahiyat okulu yapısına dönüşmüştür.¹¹⁷ Böylece, Patrik başkanlığında, Armaş Episkoposu Ormanyan ile Apik Unciyan Efendi yönetiminde özel bir merasimle Armaş Papaz Okulu, İstanbul Gregoryen Patrikliğinin büyük papaz okulunun düzeyine yükseltilerek¹¹⁸ 18 Eylül 1889'da açılış töreni yapılmış ve eğitim hayatına başlamıştır.

1890'da yeni ve oldukça büyük binasıyla eğitim vermeye devam eden okulla birlikte, aynı yıl dış avlunun kuzeybatı ucunda bir ipekböceği yetiştirme yeri de faaliyete geçmiştir. Bursa İpekçilik Enstitüsü'nün mezunları tarafından verilen eğitimle özel ipekli kumaşların dokunduğu Böcekhanenin gelirleri okula harcanmıştır. Eğitim kurumunun diğer gelirleri ise toprak ürünleri, hacca gelenlerden elde edilen gelirler ve özellikle de yeni binalar için yapılan yardımlardır. Yönetim kurulunun yanında adı şükranla anılan Apik Unciyan Efendi de Manastır ve okul için ayrı bir öneme sahiptir. Unciyan gelir açığını her zaman kapattığı gibi, kurumun düzenli olarak çalışmasını da sağlamıştır.¹¹⁹ Özellikle Unciyan'ın öldürülmesiyle zor günler geçiren okul, kardeşi Mateos Unciyan Efendi'nin yardımlarıyla ancak biraz olsun toparlanabilmiştir. Okula yardım konusunda bir diğer destek de Karagümrük'deki Armaş Kilisesinden¹²⁰ gelmekle birlikte bu destek uzun süre devam edememiştir. Ayrıca zaman zaman ahaliden bunun için çeşitli bahanelerle, hatta aldatmalarla toplanan yardımlar da görülmektedir. 1892 (H.1309)'de ahalinin de şikayetlerine neden olan bu iş İstanbul'dan, Apik Unciyan Karekin, Kaperebyan,

¹¹⁷ Agop Minasyan, a.g.m., s.36

¹¹⁸ Cuinet, a.g.e., s.203

¹¹⁹ Inpartsak Oratzuytz Askayin Hivantanotsi 1900 (Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi 1900 Yılığ), İstanbul, 1900, s.183

¹²⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRKZB), Dosya no:9, Vesika no:21

Kapriyel, Ohannes, Gülbekyan ve Dikran Yusufyan'dan oluşan bir heyet tarafından idare edilmektedir.¹²¹

1- Eğitim Programı

- *Okula Giriş ve Eğitim Şartları:*

1. Herşeyden önce ruhban okulunun temel ilkesi, din adamı olma isteğinde olan öğrencileri kendi yaşamları doğrultusunda, bu amaca uygun bir şekilde hazırlamak olup, gelişigüzel kişileri din adamı durumuna getirmek için eğitmek değildir. Bu ilke doğrultusunda kendi özgür istekleriyle yönetim kuruluna başvuran yetişkin öğrenciler kabul edilmektedir.

2. Kabul edilme koşulları şunlardır: 19-21 yaş arası, ilkokul eğitimi görmüş olmak, sağlıklı bir bedene sahip, din adamı olmaya uygun ve istekli olmak, ayrıca annelerin onayını almak zorunludur.

3. Okulda eğitim iki aşamalıdır ve öğrenciler birinci aşamada gözetmenin (episkoposun) denetmenliğinde, sonraki aşamada da üst gözetmenin başkanlığında eğitimlerini sürdürürler.

4. Öğretim süresi 7 yıl olup bunun 6 yılında normal öğretim devam eder, son yılı ise staj için ayrılmıştır.

5. Birinci sınıfı bitiren öğrenciler "Okuyucu" ünvanını alırlar.

6. Üçüncü sınıfı bitiren öğrenciler eğer 21 yaşındaysalar "Hizmetli" ünvanını alırlar. Eğer 21 yaşında değillerse Manastır önderince özel bir düzenlemeye gidilir. Bunlar el konma töreniyle¹²² eğer bir başka Manastıra üye değillerse, Armaş Manastırı'na asil üye olmuş olurlar.

¹²¹ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:502, Vesika no:75

¹²² Bu törende, diz çökmüş öğrencinin başına episkopos elini koyar ve ünvan verir.

7. Üçüncü sınıfı bitirenler eğer bekar rahipliğe istekli değillerse öğrencilikten çıkarılırlar. Ayrıca evli rahip olmak isteyenler için de aynı şey geçerlidir.¹²³

Burada evli ve bekar rahiplik kavramları üzerinde biraz durmak gerekirse, bu iki ünvan için ast-üst benzetmesi yapmak yanlış olmayacaktır. Bekar kalmayı tercih eden rahipler en üst makam ve ünvanlara kadar yükseltilirken evli rahipler ancak belli aşamalara kadar çıkabilirler. Bu anlamda evli rahipler bekarların daima astını oluştururlar, örneğin bekar bir rahip konuşma için kürsüye çıkarken evli rahipler önden giderek yol açmakla yükümlüdürler. Kısacası, evli rahipler ancak özel ünvanlar alma hakkına sahipken, bekarlar öğretmen veya episkopos olabilirler hatta Patrikliğe kadar yükselebilirler.¹²⁴

Ancak daha sonraları okulda yapılan yeni bir düzenleme ile evli rahiplere özel bir kolaylık gösterilmiştir. Altı ay veya bir yıla kadar okul içinde kalarak Ermeni dili, din ve töre bilgileri konularında özel ders ve staj görmeleri ve böylece onların da dinsel bir ünvan alması sağlanmıştır. Hatta 1900 yılına dek bu uygulama oldukça başarılı olmuş ve bu şekilde yirmi kadar ruhban adayına eğitim verilmiştir.¹²⁵

Üçüncü sınıf sonunda öğrenciler kendi istekleriyle ayrılma hakkına sahip oldukları gibi, ayrıca gözetmenler tarafından eğitime devam etmesi uygun görülmeyenler de okuldan uzaklaştırılabilmektedir. Üçüncü yılı bitirip gidenler, evli rahiplik ve ilkokul öğretmenliği için yeterli bilgi almış sayılırlar.¹²⁶

8. Altıncı sınıfı bitirenler eğer 24 yaşındaysalar bekar rahiplik ünvanını alırlar. 24 yaşında olmayanlar için Manastır önderince özel bir düzenlemeye gidilir.

9. Öğrenciler bitirme yılı içinde, staj sırasında belli başlı konularda alıştırmalar yapar ve belli bir çalışma ya da dinsel bir konuda tez hazırlarlar. Sonunda mezun olanlara diploma ve öğretmenlik yetkisi verilir.

¹²³ Armaşu Tıbrevanın 25amya Hopelyanın Artiv 1889-1914 (Armaş Ruhban Okulunun 25. Yılı Vesilesiyle), İstanbul, 1914, s.389-390

¹²⁴ Nurdan İpek, "Armaş Manastırı Ruhban Okulu", 29-30 Mayıs Tarihleri Arasında Ermeni Araştırmaları Kongresi'nde Sunulan Tebliğ, Ankara, Mayıs, 2004

¹²⁵ Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1900 Yılıhı, s.186

¹²⁶ a.g.e., s.183

10. Sınıf geçme ve mezun olma kararlarını gözetmen ve öğretmenlerden oluşan yetkili kurul, yıllık çalışmalar ve sınavların sonuçlarına bakarak verir.

-Ders Programı:

11. Dinsel Branşta:

Ermeni Kilisesinin Mesihsel Öğretisi, Kutsal Kitaba Giriş, Eleştiri ve Yorum Bilimi, Doğal, Teorik ve Uygulamalı Din Bilimi, Ulusal Kilise Tarihi, Evrensel Kilise Tarihi ve Kilise Yazını, Törenselle Bilim, Bayramlar, Tapınışsal Törenler,¹²⁷ Saatlere Göre Tapınış, Kutsal Son Akşam Yemeği, Dinsel Törenler, Kilise Yasaları, Kilise Haklarının Başlangıcı, Ermeni Kilisesinin Düzenleri, Söylev Bilimi, Kutsal Söylevciliğin İlkeleri ve Kutsal Kürsü Söylevciliği Alıştırmaları, Nota Bilgisi İlkeleri ve Alıştırmaları.

Diller Branşında:

Ermenice Dilbilgisi ve Yazımı,
Türkçe (Osmanlıca) Dilbilgisi, Yazım ve Konuşma,
Yunanca ve Latince,
Duruma göre eski ve yaşayan diller.¹²⁸

Bilimsel Branşta:

Ölçümler, Aritmetik, Genel Hesaplama, Muhasebe, Geometri, Trigonometri,
Genel Bilgiler, Genel Tarih,
Fizik- Kimya İlkeleri,
Felsefe, Mantık, Psikoloji,
Hukuk, Genel Yasalar Bilimi, Osmanlı Yasaları,
Sağlık Bilgisi, Anatomi İlkeleri.

Tarihsel Branşta:

Kutsal Tarih, Ulusal Tarih, Osmanlı Tarihi ve Genel Tarih,
Dinler Tarihi, Felsefe ve Yazın Tarihi,
Osmanlı Coğrafyası, Genel Coğrafya, Dünya Coğrafyası.

¹²⁷ Kilisenin ana sunağı önünde yapılan töreni gösteren bir resimde, kilisenin tabanının halı kaplı olduğu ve dinleyicilerin de bu halı üzerinde oturdukları görülmektedir. Yani ibadetlerin içinde namaz benzeri bir tapınış da bulunmaktadır.

¹²⁸ Bu konu seçmelidir, etüt programı içinde zorunlu değildir.

12. Bu konular 6 yıla bölünerek her bir yılın programı öğretmenlerin önerileriyle yönetim toplantısında kararlaştırılacak ve her bir öğretmen yıllık programını bitirmeye çaba gösterecektir.¹²⁹

Bu doğrultuda belirlenen programa göre, birinci üç yılda orta öğretimin tüm dersleri ve bunlar içinde dil, tarih, doğa bilimleri, matematik yanında kilise, din ve kutsal kitap dersleri verilmektedir. Son üç yılın programındaysa ileri aşamadaki dil, dinler tarihi, genel yazım bilgisi, mantık, felsefe ayrıca dinsel bilgiler kapsamında da giriş, tarih, töre, mezhep, eleştiri ve söylev dersleri yer almaktadır.¹³⁰

-Mezuniyet Bilgileri:

13. Mezun olan öğrenciler okul ve yönetim işlerinde, kolej, Patriklik ya da büyük dinsel önderlik görevlerinde iki yıl daha çalışma yaptıktan sonra başka görevlere geçeceklerdir.

14. Öğrenciler, hizmet görücü aşamasını alana kadar okul forması, bundan sonraysa kilisede ve başka resmi durumlarda cüppe, bunların dışındaki durumlara göre de dinsel giysiler giyerler.

15. Öğrenciler altıncı sınıf sonuna kadar öğrencilik durumlarını korurlar ve okul yönetimin yetkisi altında buldukları sürece Manastırın ve topluluğun haklarından yararlanamazlar.

16. Öğrenciler hizmet görücü aşamasına kadar (ilk üç yıl) kolejden ayrılamazlar, üçüncü yılın tatil günlerinde gözetmen, belirlenecek bir günde onların Manastır dışında yürüyüşlerine izin verebilir.

Bu maddeden anlaşıldığı üzere öğrencilerin Manastır bahçesi dışına çıkmaları kesinlikle yasaklanmış, ilk üç yıl dinlenme zamanları da dahil olmak üzere dışarı çıkmalarına izin verilmemiştir. Bahçe içinde boş vakitlerini geçiren öğrencilerin tek

¹²⁹ Armaş Ruhban Okulunun 25. Yılı, s.391

¹³⁰ Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1900 Yıllığı, s.183

eğlenceleri de, 1863'den sonra Manastıra ait tarlaların birleştirilmesiyle oluşturulan çiftlikte top oynamak olmuştur.

17. Önce bekar rahip olmaya karar verip, üçüncü yıldan sonra okula devam eden, fakat bir süre öğrenim gördükten sonra bekar rahip olmaktan vazgeçenler, kolejde geçirdikleri yıllar kadar İstanbul Patrikliği emrinde karşılıksız olarak çalışmak zorundadırlar.

18. Öğrenciler kullanacakları her şeylerini kolejden alırlar, dışarıdan bir şey getirmek zorunda olmadıkları gibi, ayrıldıklarında da herhangi bir şeyi yanlarında götüremezler.

29 Temmuz 1892'de merkezi yönetim kurulunca alınarak uygulamaya geçirilen bu kararlar, 24 Eylül 1892'de İstanbul Ermeni Patriği Başpiskopos Horen Aşıkyan tarafından da imzalanmıştır. Ayrıca Manastır yönetim kurulu başkanı Dikran Yusufyan ve Manastır başkan vekili ve gözetmeni Episkopos Mağakya Ormanyan tarafından da 31 Aralık 1892'de onaylanmıştır.¹³¹

2- Eğitim Faaliyetleri

Tüzüğün ikinci maddesinde yer alan okula girebilme şartlarından, "19-21 yaş arası, en az ilkokul mezunu olma" koşulundan da anlaşıldığı üzere Armaş Ruhban Okulu ne bir ortaokul, ne de bir lise özelliği göstermemektedir. Bu özelliği ile okul, tamamen dinsel eğitim verme ve din adamı yetiştirme amacıyla kurulmuş olan bir meslek okulu görünümüne sahiptir.

Eğitim kurumunun yönetsel ve eğitimsel görevleri, gözetmen ve altı bekar öğretmen ünvanlı rahiplerce üstlenilmiş olup, ayrıca sivil öğretmenler de görev almaktadırlar. Bunlar içinde her zaman bir Türkolog ve bir de Fransız öğretmen bulunmaktadır.¹³²

¹³¹ Armaş Ruhban Okulunun 25. Yılı, s.392

¹³² Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1900 Yılı, s.183

1892 yılında 35 öğrencisi bulunup Ormanyan tarafından idare edilen okulun diğer öğretmenleri de Turyan Yağışe, Esmeryan Sebuğ, Kasparyan Sahak, Mihirtanyan ve Ayvazyan Agopos Efendilerden oluşmaktadır. Yine bu tarihte okutulan dersler de, Mezhep ve Kiliseler Kanunu Bilgileri, Eski ve Yeni Ermenice Lisanı, Fransızca, Matematik, Tabiat Bilgisi Tarihi, Mantık, Felsefe, Hukuk Kanunları, Genel ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya ve Musiki dersleridir.¹³³ Musiki hocası Hampartzum Çerçyan ünlü bir musikişinasttır ve burada görev yaptığı 1884-1894 yıllarında birçok dini eser de bestelemiştir.¹³⁴

1897 yılı sonunda seksenden fazla öğrencinin giriş yaptığı okuldan, bazı öğrenciler eğitime uygun olmama durumundan dolayı uzaklaştırılırken büyük bir bölümü ise üçüncü veya dördüncü sınıf sonunda kendi istekleriyle ayrılmışlardır. Bunlar İstanbul veya başka yörelerde öğretmenliğe başlamışlar ve bazıları da evli rahiplik ünvanını almışlardır.

1900 yılının öğrenci sayısı 50'dir. Bunların 32'si hizmet görücülerle birlikte iki sınıfa ayrılmış olup 18'i de hazırlık sınıfı yetimleridir.¹³⁵ Yetimler sınıfı, 1895 ve 1896'daki Ermeni olaylarından, Bâb-ı Âli ve Osmanlı Bankası olaylarından sonra anne babasız kalmış, 13-16 yaş grubu çocuklar için oluşturulmuştur.

1914'de ise öğrenci sayısı 30 olup okulun öğretmenleri ve girdikleri dersler şöyle sıralanmaktadır: Hâyiz Efendi, Türkçe; Karabet Foskiriciyan(?), Edebiyat ve Fransızca; Ölmezyan, Kimya ve Coğrafya; Mikail Hayguni, Ermenice Genel Tarih; Dolapçıyan Tarih ve Genel Din; Serob Vartabet,* Kozmografya.¹³⁶

Dahiliye Nezaretinin bilgisi doğrultusunda okula, İstanbul, Adapazarı ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden,¹³⁷ İzmir,¹³⁸ Urfa,¹³⁹ Muş, Sivas, Van, Merzifon, Amasya gibi bölgelerden öğrencilerin geldiği görülmektedir.

¹³³ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:502, Vesika no:75

¹³⁴ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.165

¹³⁵ Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1900 Yılığ, s.186

* Bekar öğretmenlere verilen ünvan

¹³⁶ BOA, MF.MGM., Dosya no:9, Vesika no:19. Bkz.EK:2

¹³⁷ BOA, ZB., Dosya no:318, Vesika no:65

¹³⁸ BOA, ZB., Dosya no:402, Vesika no:74

¹³⁹ BOA, ZB., Dosya no:434, Vesika no:38

Ruhban Okulunun da tıpkı diğer gayr-ı müslim cemaatler tarafından kurulan okullar gibi eğitim programı Maarif Nezareti'nin ve Dahiliye Nezareti'nin kontrolü altındadır. Maarif Nezareti buralarda denetimi sağlamak için oluşturduğu Mekâtib-i Gayrı Müslim Müfettişliği vasıtasıyla bu okulları teftiş etmektedir. Sık sık Ruhban Okulu da bu teftişlerden geçmesine ve olumsuz hiçbir durumla karşılaşılmasına rağmen, 1892 yılında okulda eğitim programının dışına çıkılarak ruhbanlara sakıncalı fikirlerin aşılandığı Zaptiye Nezareti tarafından Sadarete bildirilmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezareti teftiş işlerini yeniden düzenleme yoluna giderek, Ermenilerin yerine Müslümanlardan Ermenice okuma-yazma bilen teftiş memurlarının yetiştirilmesi kararını almıştır.¹⁴⁰

3- Armaş Ruhban Okulundan Yetişen Önemli Din Adamları

1889'dan 1915'e kadar eğitimine aralıksız devam etmiş olan Armaş Ruhban Okulu, kuruluş amaçları çerçevesinde pek çok din adamı yetiştirmiştir. Bu okuldan mezun olan din adamlarının önemli mevkilere hatta en üst makam olan Patrikliğe kadar yükselmiş olmaları Armaş Ruhban Okulunu Ermeni Gregoryen toplumu için önemli bir kurum haline getirmiş, bu durum hem okula hem de Manastıra ayrı bir ün kazandırmıştır.

Buradan yetişmiş olan yüksek düzeydeki din adamları Anadolu'da Amasya, Adana, Arapgir, Bitlis, Konya, Urfa, Erzincan, Harput, Malatya, Merzifon, Muş, Sivas, Siirt, Diyarbakır, Kütahya ve Anadolu dışında da Atina, Mısır, Bağdat, Bulgaristan ve Romanya'da dinsel önderlik görevlerinde bulunmuşlardır.¹⁴¹ Siirt Ermeni Murahhas¹⁴² Vekili Erşavir Savras¹⁴³ ve Siirt Ermeni Murahhas Vekili Paren Efendi¹⁴⁴ bunlardan yalnızca ikisidir. Bu kentlerde görev üstlenmiş olan 36 kişiden üçü Kudüs Patrikliği, biride Adana (Sis) Üst Patrikliğine dek yükselmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁰ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:502, Vesika no:75

¹⁴¹ Minasyan, a.g.m., s.39

¹⁴² Taşradaki Ermenilerin dini hayatlarını murahhaslar düzenlerdi. Bunlar da metropolitler gibi kendi faaliyet alanlarında serbest hareket etme hakkına sahiptiler ve işlerine mahalli idarecilerin karışması yasaktı. Mehmet Esat Sarıcaoğlu, *Mali Teşkilat Açısından Osmanlı- Merkez Teşkilatı İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.77

¹⁴³ BOA, ZB., Dosya no:352, Vesika no:78

¹⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:698, Vesika no:15

¹⁴⁵ Minasyan, a.g.m., s.39

1900 yılına kadar bu okulda eğitim görmüş ve çeşitli görevlere yükselmiş kişiler ve görevlerini şöyle sıralayabiliriz:¹⁴⁶

1. Üst rahip Papken Güleseryan , Antep'li, Muş yönetici vekili,
2. Üst rahip Hosrov Bahriyan, Zara'lı, Trabzon yönetici vekili,
3. Üst rahip Zaven Yeğyayan, Bağdat'lı, Erzurum yönetici vekili,
4. Üst rahip Muşeg Seropyan, Arslanbey'li, Arapgir dinsel önderi,
5. Üst rahip Simpat Saadetyan, Adapazar'lı, Şebinkarahisar yönetici vekili,
6. Üst rahip Ağan Hamamyan, Abuçeh'li, Ruhban Okulu gözetmeni
7. Rahip Maştotz Papazyan, Van'lı, Boston kilise çevresi önderi
8. Rahip Tatul Turyan, İstanbul'lu, Bandırma-Balıkesir önder vekili,
9. Rahip Paren Melkonyan, Kale'li, Siirt önder vekili,
10. Rahip Vahric Şahlamyan, Gümüşhane'li, Van önder yardımcısı,
11. Rahip Torkom Bilicyan, Bahçecik'li, Ruhban Okulu'nun yardımcı gözetmeni,
12. Rahip Knel Kalemkaryan, İstanbul'lu, Samsun dinsel önder vekili,
13. Rahip Dirayr Markaryan, İstanbul'lu, Ruhban Okulu'nun yetimler sınıfı gözetmen yardımcısı,
14. Hizmetli Haçadur Naroyan, Muş'lu,
15. Hizmetli Kerovpe Odabaşyan, Sivas'lı,
16. Hizmetli Dikran Kondolyan, Merzifon'lu,
17. Hizmetli Hovhan Perdahciyan, Amasya'lı,
18. Hizmetli Yeprem Kalenderyan, Yenice'li,
19. Hizmetli Parunag Yeseyan, Arslanbey'li,
20. Hizmetli Karnig Turyan, İstanbul'lu,
21. Hizmetli Haçik Haçaduryan, Trabzon'lu.

Armaş Ruhban Okulunun 1915'e kadar süren eğitiminden yararlanan veya burada görev alan, daha sonra da Ermeni Apostolik topluluğunun Patrikliği görevini üstlenen isimlere bakıldığında hiç azımsanamayacak bir listeye karşılaşılmaktadır. 1888-1894 yıllarında İstanbul Ermeni Patriği olarak görev yapmış olan Patrik Horen Aşıkyan bu okuldan gelmiştir.¹⁴⁷ Armaş Manastırın'da başepiskos olan Aşıkyan,

¹⁴⁶ Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi 1900 Yılığ, s.185

¹⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:502, Vesika no:75

kendisinin patrikliğini istemeyen bir-iki bin kişilik Ermeni muhalefetine rağmen 11 Ekim 1888'de altmışaltı oyla Patrik seçilmiştir.¹⁴⁸ 1892'de Ruhban Okulu'nun müdürü olarak görülen Mağakya Ormanyen, Osmanlı Devletindeki Ermeniler için en hareketli günlerin yaşandığı 1896'da İstanbul Patrikliğine getirilmiştir. Bunlardan bir diğeri, 1927'de 79. Patrik olarak seçilen Mesrob Aroyan'dır ki, Aroyan, Papaz Turyan Yeğişe'den "rahiplik" ile birlikte "Mesrob" adını da almıştır.¹⁴⁹

1950 de 81. Patrik olarak seçilen Karekin Haçaduryan da 1896 da Venedik Rafaelyan Lisesi'nden mezun olarak, 1898'de din eğitimi almak üzere Armaş Ruhban Okulu'na girmiş, 1901'de yine Papaz Turyan Yeğişe tarafından "rahip" takdis edilerek "Karekin" adını almıştır.

1990 yılının 83. Patriği Bedros Kazancıyan (II.Karekin) ise bir süre çeşitli okullarda öğretmenlik yaptıktan sonra 1954'de Armaş Ruhban Okulu'nun temsili müdürlüğüne getirilmiş daha sonra da Ermeni Gregoryen cemaatinin Patrikliği görevini üstlenmiştir.

¹⁴⁸ BOA., Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), Dosya no:218, Vesika no:23

¹⁴⁹ Bedros ve Karekin isimleri, geleneğe göre ünvan alan rahibe bir başka ismin verilmesi gerektiği için takdim edilmiştir.

III- ERMENİ SORUNU

A- ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

1461'de Ermeni Patrikliğinin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Hükümeti tarafından patriklik sistemiyle yönetilen Ermeniler, XIX. yüzyıla kadar geçen süre içinde Osmanlı tebası içinde vazgeçilmez bir parça olmuşlardı. XIX. yüzyılda Ermeniler Osmanlı Devleti'nin sanat ve ticaret alanlarındaki en büyük temsilcileri haline gelmişler, aynı zamanda devlet işlerinde de görevlendirilmişlerdi. III. Selim zamanındaki Dadyanlar, II. Mahmut dönemindeki Düzoğulları, Balyan aileleri buna en güzel örneği oluşturuyordu. Anadolu'daki 166 ithalatçının 141'i Ermeni, 12'si çeşitli uyruklu ve sadece 13'ü Türk, 9800 dükkan sahibi ve zanaatkarın 6800'ü Ermeni, 2550'si Türk, 150 ihracatçının 127'si Ermeni, 23'ü Türk, 153 sanayiciden 130'u Ermeni, 20'si Türk, 37 bankacının 32'si Ermeni idi.¹⁵⁰ Ekonomik anlamda şartları oldukça elverişli olan banker, tüccar Ermeniler aynı zamanda bu yüzyılın başından itibaren Ermeni toplumu içindeki sosyal gelişmelere ve milli hislerin uyanışına da aracı oluyorlardı. Bu doğrultuda bir taraftan hızla okullar, matbaalar, kütüphaneler açılırken diğer taraftan da Ermeni gençleri Avrupa üniversitelerine gönderiliyordu. Oysa ki tam da bu zamanlarda Rusya'nın kontrolü altındaki bölge Ermenileri için durum hiç de iç açıcı değildi.¹⁵¹ Çar, Rusya'daki Ermenilerin Kilisesini, dilini, kültürünü yok etmeyi amaçlarken,¹⁵² Osmanlı Devleti 1860'da "Ermeni Millet Nizamnamesi"ni kabul ediyor ve Ermeni cemaatini böylece diğer Hıristiyan topluluklardan daha fazla bir imtiyaza kavuşturuyordu.

Ancak bu tarihlerden itibaren Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal, siyasal şartlarında hızla artarak görülen kötüleşme ve Osmanlı topraklarının Avrupalı büyük devletlerce bir pazar haline getirilmesi gibi, dönemin genel görünümünü arz eden manzarada, taşlardan birinin daha eksilmesine Hükümet ne yaparsa yapsın engel olamıyordu. Tamamen çıkar kavgalarının bir sonucu olarak ortaya konulan Ermeni sorununda başrolü oynayan daima Rusya, İngiltere, Fransa, ABD gibi devletler

¹⁵⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985, s.86

¹⁵¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge yayınları, İstanbul, 1987, s.150

¹⁵² Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C:1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.105

olduğu halde ne yazık ki Ermeni toplumu başrolle kandırılmış figüranlar olarak sahneye çıkarılıyordu.

Ermeni sorununu hazırlayan etkenlere kabaca değinilmek gerekirse belli başlıklar altında toplamak mümkündür.¹⁵³

- 1- Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne ve Ermenilere karşı izledikleri politikaların etkisi
- 2- 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkileri
- 3- Osmanlı Devleti'nin Berlin Kongresi kararlarına göre yapmakla yükümlü olduğu ıslahatları yeterince uygulamaması
- 4- Protestan misyonerlerin etkisi
- 5- Ermeni propagandalarının etkisi

Osmanlı Hükümeti Ayastefanos Anlaşmasının 16. maddesiyle birlikte, Ermenistan denilen bir memleketin varlığını, buraların idaresinin ıslaha ihtiyacı olduğunu ve Ermenilerin güvenliğinin Kürtler ve Çerkezler tarafından tehlikeye maruz kaldığını resmen kabullenmiş bulunmakla¹⁵⁴ önemli bir sorunun doğuşuna da büyük bir katkıda bulunuyordu. Anlaşmanın yürürlüğe girememesi üzerine, ufak tefek yapılan değişikliklerle birlikte bu defa Berlin Anlaşmasının 61. maddesiyle bunu bir kez daha onaylıyordu.

Osmanlı Hükümeti'nin zoraki koşullarda bir dayatma ile kabullendiği bu şartlar büyük bir dinamitin fitilini ateşleyecek, bir süre sonra da hem Osmanlı Devleti'nin hem de Ermenilerin kontrolünden çıkarak büyük bir gürültüyle patlayacaktı.

B- ERMENİ SORUNUNDA MİSYONERLERİN ETKİNLİĞİ

Ermeni sorununun çıkışında ilk etapta olmasa da özellikle gelişmesinde ve menfaatleri doğrultusunda bu sorunu yaratan büyük devletlerin amaçlarına ulaşmalarında misyoner faaliyetleri çok önemlidir. Osmanlı Devleti'nin içişlerine

¹⁵³ Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.105

¹⁵⁴ Uras, a.g.e., s.208

karışmak için vazgeçilmez bir bahane olan dini cemaatleri koruma altına alma fikri Rusya ile başlamış ve başarılı da olmuştu. Ortodoksları himaye altına alan Rusya'nın kazanımlarına karşılık Osmanlı topraklarını paylaşma konusunda Rusya'yı yalnız bırakmaya hiç de niyetli olmayan Fransa, Katolik Hıristiyanlar üzerinde etki kurmuştu. Bu durumun İngiliz ve Amerikalıları endişelendirmesiyle birlikte İngiltere ve Amerika da Protestanlar üzerinde şanslarını denemeye karar vermişlerdi. Bunun için de, Protestan sayısını arttırmak üzere, ilk hedef olarak Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman ve Musevileri Protestanlaştırmayı belirlemişlerdi. Ancak Osmanlı Müslümanları çoğunluk olarak koyu birer Sünni oldukları için Müslümanlıktan asla taviz vermemişler, keza Musevilerin de dinlerine olan sıkı bağlılığı bu politikanın olumlu sonuç vermesini engellemiştir.

İşte bu aşamada Amerikalı misyonerlerin dikkatini monofizist¹⁵⁵ öğretiyeye inandıkları için Ortodokslar tarafından dinsizlikle suçlanan Ermeniler çekti. Başlangıçta Ermeniler aralarında sadece bir reformasyon uygulamayı amaçlayan Amerikalılar, ayrı bir kilise açma niyetinde olmamalarına rağmen bu işin tahmin ettikleri kadar kolay olmadığını gördüler. Nitekim Gregoryen, Katolik Ermeni ruhbanlar Amerikalılara karşı savaş açtılar.¹⁵⁶

Oysa Amerikalı misyonerler, Ermenilerin Batı tipi eğitim veren okullara ve İngilizceyi öğrenmeye yönelik taleplerini kısa zamanda keşfedip asıl faaliyet alanlarını "eğitim misyonu" olarak belirlemişler ve açtıkları son derece modern donanımlı eğitim kurumlarında bunu tatbik etmeye başlamışlardı. Ancak misyonerlerin Ermenilerle ilişkileri, finansal güçleri, bilimsel laboratuvarları ve modern eğitim teknikleri pek de hoş karşılanmamış olacak ki, 1839 yılında kimya deneylerinin yapıldığı bir misyoner okulunda insanları Protestan mezhebine sokmak için büyü yapıldığına dair söylentiler çıkmıştı. Ermeni Gregoryen Kilisesi tarafından "Voltaire'nin takipçileri, ateistler, kuzey okyanusunun dibinden çıkıp gelen şeytani sapkınlar" olarak damgalanan misyonerler ile görüşen, çocuklarını Amerikan okullarına gönderen ya da bu yeni mezhebe eğilimli olanlar aforoz ediliyordu.¹⁵⁷

¹⁵⁵ İsa'nın varlığında insanlıkla Tanrısal özün birleştiğine inanma

¹⁵⁶ Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 55

¹⁵⁷ Esra Danacıoğlu, "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner (1820-1850)", *Toplumsal Tarih*, Sayı:120, Aralık, 2003, s. 119-120

Ermenilerin hiç de kolay tava gelmeyeceğini anlayan Amerikalılar tüm bunlara rağmen 1 Temmuz 1846'da İstanbul'da ilk Protestan Kilisesini açmayı başardılar. 1830'lardan 1846'ya kadar şüphesiz Ermeni cemaati içindeki bazı sosyal ve ekonomik şartların değişmesi bu işi kolaylaştırmıştı. Misyonerlerle esnaf tabaka arasındaki, ticari konuları da içeren ilişki Amerikalıların Ermeniler üzerindeki nüfuzunu hızlandırırken, üzerlerindeki "büyücü" damgasından da kurtarmıştı. Bir diğer yandan, Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal koşulların ve ekonomik düzenin hızla kötüleşmesiyle paralel olarak, kendilerine daha iyi sosyal koşullar ve olanaklar sağlayan Amerikalılara sığınmak Ermeniler için bir kurtuluş olarak görülüyordu.

1- İzmit'te Misyoner Faaliyetleri

Amerikalı misyonerler Protestan sayısını arttırmanın, Ermenilerin içine sızma yolunun eğitimden geçtiğini ilk etapta itibaren anlamışlar ve sonraki yıllarda da bu eğitim faaliyetlerine hız kazandırmışlardı. Bunun için açılan temel okullara ilaveten daha ileri düzeyde liseler ve din adamı yetiştirmeye yönelik ilahiyat okulları açmaya yönelmişlerdi. Başkent İstanbul'a yakınlığıyla dikkat çeken İzmit de bu nedenle Amerikan misyonerlerinin listesine alınmıştı.

1840'tan 1870'e kadar otuz yıllık süre içinde okulların sayısı 6'dan 233'e, bu okullara devam eden öğrenci sayısı da 84'ten 5880'e yükselmışti.¹⁵⁸ Uzunca bir süre durumu sadece izlemekle kalan Osmanlı Hükümeti nihayet 1869 yılında harekete geçmiş ve "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"ni çıkarmıştır. Nizamnamenin 129. maddesiyle gayr-ı müslimler tarafından açılan okullara düzenleme getirilerek, bunlar belirli esaslara bağlanmıştır. Buna göre, bu okullarda çalışan öğretmenlerin diplomalarının Maarif Nezareti'nden tasdikli olması, okullarda okutulacak derslerin programı ve ders kitaplarının yine Maarif Nezareti'ne ya da mahalli maarif idaresine onaylatılması gerektiği, aksi takdirde okul açılmasına veya okulun eğitime devamına izin verilmeyeceği bildirilmiştir.¹⁵⁹ Hükümetin bu girişimini tamamlayan diğer bir uygulaması da 1886 yılında "Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-ı Müslim Müfettişliği"ni kurmuş olmasıdır. Ancak Hükümetin ne yaparsa yapsın misyoner faaliyetlerini

¹⁵⁸ Kocabaşoğlu, a.g.e., s.85

¹⁵⁹ BOA, MF.MGM., Dosya no:8, Vesika no:28

durduramayacağı yine bu teftişler sırasında ortaya çıkmıştır. 1897 (H.1325) yılında bazı okullarda anarşistlik ve sosyalistliğe dair kitapların getirildiği ve bunların ders kitabı olarak okutulduğu tespit edilmiş, bu kitapların hangi dille yazıldığı, hangi öğretmenler tarafından okutulduğu konusunda soruşturma başlatılmıştı. Soruşturma sonucunda bunların bir kısmının Ermenice ve diğer bir kısmının da Yunanca olduğu tespit edilmişti.¹⁶⁰ Buradan da 1829'da bağımsızlığına kavuşan Yunanistan'ın daha fazla toprak için Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik her türlü faaliyete katıldığı anlaşılmaktadır. İzmir'de Amerikalılar tarafından açılmış olan okullarda bulunan Rum, İngiliz ve Alman müdürler Amerika'nın bu işte yalnız olmadığını destekler niteliktedir.¹⁶¹

1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda Ermenilere yönelik misyoner faaliyetlerinin üç misyon çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırılmıştı. Bu bölünmeye göre, kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir doğrunun batısında kalan bölge Batı Türkiye misyonunu oluşturuyordu. Payitahtı İstanbul olan Batı misyonunun şubeleri de Merzifon, Kayseri, Bursa, Manisa, Sivas ve İzmit olarak belirlenmişti.¹⁶² Bu doğrultuda, Mekâtib-i Gayr-ı Müslim Müfettişliği'nin 1907'de (H.1325) bildirdiği, Amerika tarafından çeşitli yerlerde kurulan on müesseseden birisi de İzmit'te bulunmaktaydı ve bu müessese, erkekler için bir kolej ve kızlar için de bir okuldan oluşuyordu.¹⁶³

Şüphesiz İzmit dahilinde Amerika tarafından kurulan okulların en ünlüsü Bahçecik'te 1879 (R.1295) tarihinde kurulan Amerikan Mektebi'dir. Bu okulun ruhsatnamesi Mister Pierce adına düzenlenmiştir.¹⁶⁴ Bahçecik'teki bu okul hakkında daha önceki bölümlerde bilgi verildiğinden burada fazla üzerinde durmaya gerek görmemekle birlikte şunu vurgulamalıyız ki, bu okuldaki eğitim sistemiyle bir

¹⁶⁰ BOA, MF.MGM., Dosya no:8, Vesika no:14

¹⁶¹ Mekâtib-i Gayr-ı Müslim Müfettişliği'nin 1908 (H.1326) yılında yaptığı tahkikatta İzmir'de Amerikan Boveran(?) şirketi tarafından tesis edilip Mister Bovan(?) adına ruhsat alınmış olan beş okul hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan birinin müdürlüğünü İngiltere tebaasından Emil Maklaam(?), diğerinin müdürelğini Almanya tebaasından Ayas Pol(?) ve Çapraz Kebir Mahallesindeki okulun müdürlüğünü de Yorgi Kambéropolos(?) yapmaktadır. BOA, MF.MGM., Dosya no:8, Vesika no:60

¹⁶² Kocabaşoğlu, a.g.e., s.71

¹⁶³ Diğer yerler de Kayseri (Talas), Tarsus, Selanik, Van, Adana, Sivas, Maraş ve Beyrut'tur. BOA, MF.MGM., Dosya no:8, Vesika no:9

¹⁶⁴ BOA, MF.MGM., Dosya no:8, Vesika no:65

ve din adamları yetiştiriliyordu. Yani kısacası İzmit şubesi üzerine düşeni fazlasıyla gerçekleştiriyordu.

Misyoner faaliyetlerinde özellikle Ermeniler hedeflendiğinden bu okulların müdavimleri de elbette ki Protestan Ermeni çocuklarıydı. Ancak ilginç bir şekilde, daha önce “dinlerinden asla taviz vermediği” için hedef listesinden çıkarılan Müslüman ve Musevi çocuklar da özellikle 1880’lerden sonra bu okullara kaydettirilmeye başlanmıştı. Her ne kadar Osmanlı Hükümeti, kız ve erkek Müslüman çocukların bu okullara girmesini engellemeye çalışsa da¹⁶⁵ 1892’de (H.1309) Adapazarı’nda teftiş edilen, papazlar idaresindeki yatılı Protestan okulunda üç Müslüman kızın olduğu bildirilmişti.¹⁶⁶

İşte bahsedilen tüm bu faaliyetler neticesinde İzmit dahil Anadolu’nun her yerindeki Ermeni toplumunun milli bilinci uyandırılmış ve her iki toplum tarafından da istenmeyen bazı sonuçlar yaratacak olaylara zemin hazırlanmıştır.

C- TEHCİR KARARININ ALINMASI

Ermenilerin I. Dünya Savaşına kadar oluşturdukları komiteler aracılığıyla yaptıkları propagandalar hem içte, hem de dışta etkisini göstermiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ağırlıkta olmak üzere Anadolu’nun her yerinde çeşitli olaylar çıkmıştı. Osmanlı Devleti’nin genel seferberlik ilan ettiği 21 Temmuz 1914 ile savaşa girdiği 11 Ekim 1914 tarihleri arasındaki üç aylık süre, Ermeni komiteleri için vazgeçilmez bir fırsat olmuştu. Komiteler tarafından, tüm dünyanın dikkatini çekmek ve destek kazanabilmek üzere yurt dışına gönderilmiş olan Ermeni propagandacıları bu süre içinde Amerika, Mısır gibi yerlerden gönderdikleri açık ve şifreli mektuplarla büyük bir ihtilalin hazırlığını yapmışlar¹⁶⁷ ve I. Dünya Savaşı sırasında da uygulamaya koymuşlardı.

¹⁶⁵ BOA, MF.MGM., Dosya no:3, Vesika no:91; Dosya no:4, Vesika no:84; Dosya no:4, Vesika no:91

¹⁶⁶BOA, MF.MGM., Dosya no:1, Vesika no:62. Bkz.EK:3

¹⁶⁷ Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Dersaadet, 1332, s.109

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine karşı cephelerde amansız bir mücadele verdiği sırada Ermenilerin Ruslarla işbirliğine girmeleri, diğer taraftan da ayaklanmalara devam etmeleri, Hükümet'i içinden çıkılmaz bir duruma düşürmüş ve çeşitli tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı. Bunun için öncelikle, Ermenilerin önde gelenlerinin uyarılması yoluna gidildi. Ancak Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın ne Erzurum mebusu Vartkes Efendi'yi,¹⁶⁸ ne de diğerlerini uyarması, bundan sonra Muş, Trabzon, Elazığ, Diyarbakır, Urfa, İzmit, Adapazarı'nda çıkan isyanları durduramadı. Talat Paşa olaylar karşısında, Aralık 1914'de Doğu vilayetlerine gönderdiği gizli bir talimatla, oldukça büyük sayıda bulunan ve özellikle Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluş ve memurlarının harp sırasında başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü belirtti. Bu illerin valilerinden, bölgelerinde bulunan yabancı kuruluş ve şahısların listeleriyle, nereye gönderilmeleri gerektiği konusunda bilgi istedi.¹⁶⁹ Van isyanıyla birlikte de 24 Nisan'da alınan karar gereğince 26 Nisan 1915'de Ermeni komitecilerinden önde gelen 2345 kişi tutuklandı. Bu tutumla birlikte Ermenilerin faaliyetleri daha da hız kazandı. Enver Paşa'nın Talat Paşa'ya yazdığı, Ruslar tarafından Osmanlı sınırlarına 20 Nisan 1915'de sefil ve perişan bir şekilde sokulan Ermeni ailelerinin ya Rusya'ya ya da Anadolu içlerine gönderilerek dağıtılması hususundaki yazı, tehcir kararının da başlangıcını teşkil etti. Bundan sonra, resmi bir karar ya da kanun olmaksızın, Talat Paşa 6 Mayıs 1915'de Maraş Mutasarrıfından Zeytinlu Ermenilerin bölgeden uzaklaştırılmalarını,¹⁷⁰ 9 Mayıs'ta da Van ve Bitlis Mutasarrıflarından buradaki Ermenilerin güneye sevk edilmelerini istedi.¹⁷¹

Talat Paşa, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Türklerin Ermenileri katlettikleri yolundaki propagandalarının artması üzerine, tehcir uygulamasını başlatırken aldığı sorumluluğu, 27 Mayıs 1915'de çıkartılan ve 1 Haziran 1915'de de Takvim-i Vekayi'de yayınlanan¹⁷² kanunla orduya devretmiş oldu.¹⁷³ Buna göre alınan kararlar şöyleydi:

¹⁶⁸ a.g.e., s.235-237

¹⁶⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1414-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s.41

¹⁷⁰ BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR.), Dosya no:52, Vesika no:102

¹⁷¹ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:52, Vesika no:286

¹⁷² Takvim-i Vekayi, 19 Mayıs 1331, 7. Sene, no:2189

¹⁷³ Altıntaş, a.g.e., s.8

- 1- Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri, müstakil bölge komutanları halktan hükümetin emirleri, memleketin müdafaası ve asayişin korunması ile ilgili icraat ve hazırlıklara karşı herhangi bir mukavemet görürlerse, bu muhalefetleri önlemeye mezun ve mecburdur.
- 2- Ordu, müstakil kolordu ve tümen komutanları, askeri sebeplerden dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu olarak diğer bölgelere sevk ve iskan ettirebilirler.
- 3- İşbu kanun neşir tarihinden itibaren geçerlidir.

Talat Paşa'nın ifadesiyle "tehcir meselesi her şeyden evvel bir zaruret-i harbiye neticesinde tevellüd etmişti."¹⁷⁴ Yani tehcir, kasıtlı bir amaç olmaksızın durumu en hafif şartlarla kurtarmak için yapılmış bir uygulamaydı. Nitekim Talat Paşa bunu 29 Ağustos 1915'de Bursa, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor gibi vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla da beyan ediyordu. Talat Paşa bu telgrafta, Ermenilerin sevk edilme nedenlerinin Hükümet aleyhine faaliyette bulunmalarını engellemek ve Ermenistan kurma yolundaki amaçlarına son vermek olduğunu ve kesinlikle Ermenilerin imhasının söz konusu olmadığını söylüyordu. Talat Paşa aynı zamanda mahalli idarelerden bazı uygulamalara dikkat edilmesini istiyordu. Buna göre sevkியat sırasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı, muhacirin tahsisatından harcama yapılarak her türlü tedbir alınmalı, yola çıkarılanlardan başka, şu anda yerlerinde olan Ermenilere bundan sonra dokunulmamalı, asker aileleri, sanatkar, Protestan ve Katolik Ermeniler kesinlikle sevk edilmemeli, Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanlar veya bu saldırılara önyak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli tedbirler alınmalı ve bunlar derhal azl edilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Alpay Kabacalı (haz.), *Talat Paşa'nın Anıları*, İstanbul, 2000, s.67

¹⁷⁵ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:55, Vesika no:292

IV- TEHCİR VE ARMAŞ ERMENİLERİ

A-ARMAŞ ERMENİLERİNİ TEHCİRE GÖTÜREN SÜREC

1-Panayırlar

Manastırın özel günü dolayısıyla düzenlenen panayırlar, Ermeni meselesinin ortaya çıkarılmasına kadar gayet doğal manzaralar oluşturuyordu. Esasen Manastırın en büyük gelir kaynaklarından olan bu panayırlar ziyaretçiler için eğlenceli bir ortam oluştururken aynı zamanda köylüler için de vazgeçilmez bir geçim kaynağı meydana getiriyordu. Ancak uzun yıllar boyunca, tek amaçları Meryem Ana'yı ziyaret ederek hac vazifesini yerine getirmek isteyen binlerce insanı bir araya getiren panayırlar, daha sonraları farklı bir amaca hizmet etmeye başlamıştı.

Ermeni milliyetçiliğinin başlamasıyla birlikte Ermeni halkını bu doğrultuda bilinçlendirmek isteyen gruplar için, Armaş Manastırı'nda toplanmış olan kalabalık şüphesiz kaçınılmaz bir fırsattı. Özellikle Taşnak ve Hıncak teşkilatlarının yeni örgütlendiği dönemlerde , bu davaya hizmet eden gençlerin de buluşma noktası Armaş panayırı olmuştu.¹⁷⁶ Önceleri Osmanlı Hükümeti için çok büyük bir tehlike arz etmeyen bu durum, memleketin her yerinde baş gösteren Ermeni ayaklanmalarıyla paralel olarak ciddi boyutlara ulaşmaya başlamıştı. Bu durumda Hükümet, daha önceleri panayır için aldığı asayiş tedbirlerini daha da arttırma ve bu konuda sıkça uyarılar yapma yoluna gitmiştir.

1891 (H.1308) yılında İzmit'te çok daha önceleri başlayan misyoner faaliyetleri etkisini göstermeye başlamış, İzmit İdadi Mektebi'nin tuvaletlerine hac işaretlerinin yapıldığının haber alınması Hükümeti harekete geçirmiştir. Esasen Hükümeti daha çok endişelendiren durum, o günlerde Armaş Manastırı'nın yevm-i mahsusu nedeniyle binlerce Ermeninin buraya gelecek olmasıydı. Bu, tehlike arz eden durum karşısında İzmit Redif Kumandanı Saddettin Paşa'dan her türlü tedbirin alınması ve oldukça dikkatli davranılması istenmişti.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Yeğişeyan, a.g.e., s.218

¹⁷⁷ BOA, Y.PRK.BŞK., Dosya no:19, Vesika no:38

Ancak alınan her türlü tedbirlere rağmen İzmit ve Armaş'ta kontrolün tamamen ele alınması mümkün olmuyordu. Patrik seçilmeden önce, Ermeni davasının en sadık hizmetçisi olarak Armaş Manastırı'nda başrahip olan Ormanyan, özellikle bu dönemlerde çalışmalarını panayıra gelen Ermeni topluluğu üzerinde yoğunlaştırmıştı.¹⁷⁸ Ormanyan, yevm-i mahsus için toplanan Ermeniler arasında çeşitli konuşmalar yaparak halkı Hükümet aleyhine kışkırtmayı birinci görev olarak üstlenmiş, bu konuda Hükümet yine bir takım tedbirlerin alınmasını istemekle yetinmişti.¹⁷⁹

Zamanla Armaş panayırı, yalnızca bahsedilen amaçlar için bir araya gelen insanların bilgi alışverişinde bulunup isyan planları yaptığı, silah alışverişinde bulunduğu bir alan haline gelmiş, hac vazifesi ise Hükümet'e karşı takılan bir maske olmuştu.

2- Ruhban Okulu ve Rahiplerin Faaliyetleri

1890 yılından itibaren, Ermeni toplumunun din adamı ihtiyacını karşılamak amacıyla faaliyete geçmiş olan Armaş Ruhban Okulu'nun bir süre sonra amacının dışında faaliyetlere giriştiği görülmektedir. Manastır ve okulda görevli rahipler, ellerindeki imkanları bu yolda seferber ederek Ermeni davasına bizzat hizmet etmişlerdir. Öyle ki, bu rahip ve papazlar zaman zaman Çerkezlerle de işbirliğine giderek asayiş bozucu davranışlara yönelmişlerdir. 1891 (H. 1308) yılında İzmit taraflarında Ermeni din adamlarının kışkırtmalarıyla yirmi kadar Çerkezden oluşan bir çete kurulmuştur. Hatta bu çetenin, Şimendüfer postasını vurarak memurları da kaçıracakları yolundaki haberlerin Hükümetçe duyulması üzerine, İzmit'te gerekli tedbirlerin alınarak buna meydan verilmemesi istenmiştir.¹⁸⁰

Şüphesiz ki Armaş Manastırı rahipleri içinde Ermeni toplumunu Hükümet aleyhine kışkırtma konusunda en büyük çalışmaları Ormanyan yapmıştır. Gregoryen Ermenilerin Roma'daki Andonyan Manastırı'nda eğitim gördükten sonra Katolikliğe geçen, fakat daha sonra yeniden Ermeni Apostolik Kilisesine tabi olan Ormanyan,

¹⁷⁸ Bekir Günay, "Osmanlı Belgeleri Ekseninde İzmit'teki Ermenilerin 1890-1916 Yılları Arasındaki Faaliyetleri", 29-30 Mayıs Tarihleri Arasında Ermeni Araştırmaları Kongresi'nde Sunulan Tebliğ, Ankara, Mayıs, 2004

¹⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:655, Vesika no:2

¹⁸⁰ BOA, Y.PRK.ASK., Dosya no:73, Vesika no:13

kendini Ermeni halkının eğitimine adanmıştı.¹⁸¹ Ormanyan önceleri Erzurum murahhası olarak görevliyken bu görevinden azledilmiş, bir süre Büyük Ecmiadzin Okulunda müdürlük yaptıktan sonra tekrar Osmanlı ülkesine dönmüştü. Horen Aşıkyan'ın patrikliği ile birlikte de Armaş Manastırı başrahipliğine ve Ruhban Okulu'nun müdürlüğüne atanmıştı. Ancak burada görevli olduğu sıralarda Ruhban Okulu talebelerine, okulun amacının dışında, düzeni bozmaya yönelik fikirler aşılmiş ve bu fikirler doğrultusunda yetişen ruhbanlar da çeşitli yerlerde bu yönde, devlet aleyhine çalışmalarına başlamışlardı.¹⁸²

Ormanyan'ın faaliyetleri bununla da sınırlı kalmamıştı. Erzurum'da çıkan olaylar üzerine İstanbul'da oluşturulan bir meclise başkan tayin edilmiş, Erzurum olaylarını kullanarak bir çok makale ve şikayet yazıları hazırlayıp Avrupa gazetelerinde yayımlatmıştır. Bu yazılar Osmanlı Hükümetini fazlasıyla rahatsız ederken Avrupa'da da çeşitli yankılar uyandırmıştır. Ormanyan hakkında, Erzurum'a çektiği, üzerinde "tavsiyemi uygulayın" yazılı bir telgraf yüzünden Hükümetçe tutuklama kararı alınmıştır. Ancak bu durum bile, gerek Ormanyan'ın, gerekse de Temyiz Mahkemesi üyelerinden olan Karabet Efendi'nin Ermeni istiklalinin ilan edilmesi yolundaki çalışmalarına engel olamamıştır.¹⁸³

Ormanyan adının karıştığı bir başka önemli olay da, İstanbul'daki eniştesi tarafından, adına gönderilen kitaplar olmuştur. Kiliseye ait eşyaların altına gizlenen bir sandık dolusu zararlı kitap, İzmit Mutasarrıflığı tarafından ele geçirilerek Zaptiye Nezareti'ne teslim edilmiştir. Bu sandığın içinden, Akdeniz sahilinden başlayan eski Ermenistan'ın coğrafi sınırları ile ismini içeren bir harita, Kral Leon ile askerlerinin resmini ve Ermenistan Krallarının soyağacını gösteren bir broşür, yine Kralın halka hitaben bir ilannamesi ve Ermenistan'a dair altı tane matbu tarih kitabı çıkmıştır.¹⁸⁴

Yine Hükümet aleyhinde çalışmalar yapan rahiplerden ikisi de Avedik Kazazy ve Andon Cizidyandır. Bu iki rahibin şüpheli hallerinin görülmesi ve Dahiliye Nezareti'ne durumun bildirilmesi üzerine İzmit Mutasarrıflığı'ndan, rahiplerin ne

¹⁸¹ Pamukciyan, a.g.e., s.329

¹⁸² BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:502, Vesika no:75

¹⁸³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ), Dosya no:17, Vesika no:9

¹⁸⁴ BOA, Y.MTV., Dosya no:100, Vesika no:36. Bkz.EK:4

gibi şüpheli hallerinin olduğunun ve Hükümet aleyhinde neler yaptıklarının araştırılması istenmiştir.¹⁸⁵

Armaş Manastırı rahiplerinden bir diğeri olan Masruh da Amerika'ya kaçarak faaliyetlerini buradan sürdürmüştür. Masruh daha sonra Amerikan pasaportuyla Rusçuk'tan İran'a geçmiş ve İran'da bulunan komitecileri Osmanlı sınırlarına sokmak için elinden geleni yapmış ancak durum haber alındığından buna engel olunmuştur.¹⁸⁶

Ruhban Okulu öğrencileri ve öğretmenlerinin elbiselerinden, kullandıkları yatak takımları ve yiyecek-içeceklerine, kitaplarına kadar bir çok araç-gereçleri Avrupa'dan geldiği için Osmanlı Hükümeti bu doğrultuda Manastır idarelerine büyük bir kolaylık yaparak bu malları gümrük vergisinden muaf tutmuştu. Ancak Ermeni meselesine Avrupa'nın gösterdiği itibar arttıkça bu durum da suistimale uğratılmıştır. Osmanlı Devleti aleyhine yazılmış pek çok kitap ve yazılar "eğitim araçları" olarak gümrükten geçmeyi başararak çeşitli propagandaların aletleri olmuştur.¹⁸⁷ Devlet bir çok tedbir almasına rağmen yine de bu durumu engellemeyi başaramamıştır.

3- Yurtdışından Gelen Silahlar

Ermenistan'ın bağımsızlığına ilişkin kitapların yanında, bu bağımsızlığı elde etmek için girişilecek mücadele ve isyanlarda kullanılacak silahlara da büyük ihtiyaç vardı. Şüphesiz bu ihtiyaç da yurtdışında bulunan komite merkezlerinin vasıtasıyla karşılanıyordu. Bu merkezlerin en önemlilerinden birisi Viyana'da bulunuyordu ve Viyana'dan 4 Mart 1894 tarihinde, Suriye'de bulunan Uncu Lerbov adına 506 sandık ve 9 Mart'ta da Armaş'ta bulunan Takarakyan adına da 950 kiloluk altı sandık tüfek gönderilmişti.¹⁸⁸

¹⁸⁵ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:60, Vesika no:192

¹⁸⁶ BOA, Y.MTV., Dosya no:263, Vesika no:54

¹⁸⁷ BOA, MF.MGM., Dosya no:3, Vesika no:28

¹⁸⁸ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:729, Vesika no:5

Bu haberlerin Hükümet tarafından alınması üzerine, İzmit Kumandanlığı'na bölgede bir araştırma başlatarak silahları ele geçirme emri verilmişti. Bu emir doğrultusunda Kumandanlık tarafından derhal harekete geçilmiş, hatta Armaş Manastırı'nın panayırı olduğu gerekçesiyle alınan tedbirler daha da arttırılmıştı. Ancak İzmit'te asayişin tam olarak sağlanabilmesini zorlaştıran, Kumandanlık tarafından tespit edilmiş bazı sorunlar vardı. En önemli sorun körfezin sahile yakın yerlerinin teftişi idi. Her şeyden önce, İzmit Körfezi'nin muhafazası tam olarak sağlanamadığından, körfeze yüz mil mesafede herhangi bir yerde kaçak eşya, araç ve gereçlerin çıkarılması mümkündü. Körfezi muhafaza için daha önceleri Hükümet tarafından "Ziyet-i Derya" isimli bir vapur gönderildiyse de bu vapur hem seri olarak hareket edemediğinden, hem de hareketinin engellenmesinden dolayı sahil teftiş edilememiştir.

İkinci olarak, Şimendüfer hattı istasyonlarındaki memurların çoğunun Ermeni olmasından dolayı, bunların bazıları tarafından zararlı evrak, eşya ve silahlar sevk edilebilmekteydi. Hatta nakliyeci hamalların dahi Muş, Bitlis ve Van Ermenilerinden olması dolayısıyla bu eşyaların oralara nakledilmesi mümkün olabilmekteydi.

Üçüncüsü, bölgeye gönderilen tabur ve süvarilerin mevcutlarının eksik ve yetersiz olması nedeniyle güvenlik tedbirleri yeterince yerine getirilemiyordu. Bu sıralarda Ermeni milletinin durumdan faydalanarak gizli gizli evlerde ve kiliselerde toplanacakları da gelen haberler arasındaydı. Adapazarı'nda Ermeni ahalinin bu şekilde toplanarak gizli konuşmalar yapacakları kaymakam tarafından mutasarrıfa bildirilmişti. Bu haberler üzerine mutasarrıf ve kaymakam bir Ermeni'nin evinde misafir olarak kalacak ve durumu denetleyeceklerdi. Ancak Estepan adlı bir Ermeni tarafından durumun açığa çıkarılmasıyla, incelemenin yapılması mümkün olamamıştı. Estepan, orada bulunan Ermeni ahaliyi "kaymakam sizin gizlice kiliselerde toplanacağınızı söylüyor ancak ben sizin böyle bir şey yapmayacağınızı biliyorum" diyerek uyarmış ve kaymakamın kendisine gizlice söylediklerini açığa vurmuştu. Tüm bunlardan dolayı Ermeni ahalinin kontrolü oldukça zorlaşmıştı, bunun için de Ermeniler arasından çeşitli hafiyelerin görevlendirilmesine ihtiyaç vardı.¹⁸⁹

¹⁸⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık Evrakı (Y.PRK.SRN), Dosya no:4, Vesika no:47

Gerek yurt içinden gerekse yurt dışından sağlanan silahlarla birlikte Armaş ve İzmit civarında asayiş bozucu çeşitli olaylar da yaşanmaya başlamış ve yakalanan Ermeni vatandaşların üzerinde çok sayıda silahlar ele geçirilmiştir. Adapazarı'nda yakalanan Antiranyan adlı şahsın üzerinden çıkan bir revolver, 36 fişek ve bir de zararlı risale buna sadece bir örnektir.¹⁹⁰

4- Hınçak ve Taşnak Komitelerinin Etkinliği

Hınçak Komitesi 1887 yılında, Osmanlı topraklarına bir kez bile ayak basmamış olan ve Paris'te eğitim görmüş olan Kafkasya Ermenilerinden Avedis Nazarbeg ve eşi Maro ile, aynı amaçlarla Fransa'da bulunan dört arkadaşı tarafından kurulmuştu. Komite ilk olarak İsviçre'de ve Karl Marks'ın ilkelerine dayandırılarak meydana getirilmişti.¹⁹¹ Bolşevizmden etkilenerek Marksizm propagandası üzerine oturtulmuş olan Hınçak Komitesinin başlıca amacı bir Ermeni proletaryası meydana getirmektir.

Taşnaksütyun ya da daha çok kullanılan adıyla Taşnak Komitesi de 1890'da Kafkasya'da kurulmuş ve kendini isyanlar çıkarmak suretiyle, Türkiye Ermenistan'ı için siyasi ve iktisadi özgürlük elde etme amacına adanmıştı.¹⁹²

Taşnak Komitesi de Hınçaklar gibi Marksist ilkeleri benimsemiş, ancak Osmanlı Devleti'ndeki sosyal koşulların burada bir proleterya sınıfının oluşturulmasına izin vermeyeceğini görmesi üzerine Hınçaklarla yolunu ayırmıştır. Taşnaklar Osmanlı toprakları üzerinde, amaçlarına ulaşabilmek için nasyonel-sosyalist bir çizgi belirlemişlerdir.

Ancak değişen dünya koşulları ve özellikle 1917 Bolşevik devriminden sonra Taşnak Komitesinin de siyasetinde büyük bir farklılık görülmüştür. 1919'dan itibaren İzmit'te hakim olan Taşnaklar, Ermeniler ve Türkler arasında Bolşevik fikirleri aşlamaya çalışmışlardır.¹⁹³ İzmit ve çevresi, özellikle de Bahçecik komite çalışmalarında çok önemli bir merkez haline gelmiştir. İstanbul'da Taşnaksütyun ve

¹⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM., Dosya no:655, Vesika no:2

¹⁹¹ Metin, a.g.e., s.90

¹⁹² Metin, a.g.e., s.91

¹⁹³ Bekir Günay, Ermeni Tehciri İzmit 1914-1920, Kocaeli Üniversitesi, Ankara, 2002, s.74

bunun yayın organı olan Azadamard gazetesini yaşatan, komitenin her türlü teşebbüslerine önyak olan İzmit ve Bursa'daki şubeleri olmuştur.¹⁹⁴

Taşnak Komitesinin İzmit bölgesindeki en önemli temsilcisi, aynı zamanda Hınçaklarla da yakın ilişkisi olan Ermeni Donik'ti. İzmit'in Yuvacık köyünden olup Bahçecik Amerikan Okulu'nda okumuş olan Donik 300 kişilik çetesiyle, her türlü masrafları İngilizler tarafından karşılanmak üzere Arslanbey'de karargah oluşturmuştu. Donik civar bölgelerdeki halkı tehdit ederek kendisini o bölgenin hakimi ilan etmişti. Bir süre sonra Donik'ten izin almadan hiçbir yere gidilmez, hiçbir şey yapılmaz hale gelmişti. Bu çetenin faaliyetlerine, gönüllü olarak Kuvay-i Milliye saflarına katılmış olan Müslüman Osman son vermiş, bu çeteyi hiç umulmadık şekilde, bir baskınla yok etmişti.¹⁹⁵

Hınçakların da İzmit ve Armaş civarında varlığı söz konusu olmakla birlikte bunlar Taşnaklar kadar etkili olamamışlardır. Hatta Armaş rahiplerinden Bogos Kalemyan ve Armaş'taki Hınçakların başkanı Mildrasyan tarafından, İstanbul'daki Hınçak Komitesine çekilen telgrafta "Taşnak komitesi propagandacıları buraya geldiler, halbuki Hınçaklarınkinden hiçbiri henüz gelmedi" denilerek bu durumdan şikayetçi olunmuştur. Ayrıca aynı telgrafta, İstanbul Hınçak Komitesi vasıtasıyla üç bilezikli martin, mavzer tabanca, kırma çifte, Amerikan kırma tabanca ve brovnik gibi fişekleriyle beraber toplam 200 adet silah satın almak istediklerini de bildirmişlerdir. Yine Bahçecik'ten İstanbul Hınçaklarına giden bir diğer telgrafta, Bahçecik'te muharip çete reisi olan Ardaşez Kimiloyan'ın iyi cinsten bir silah satın almak üzere yola çıktığı belirtilmektedir.¹⁹⁶ Hınçak Komitesinin 8-21 Ağustos 1914 tarihinde İstanbul'da yapılan kongresine İzmit adına Pantokyan ve Yuvacık'tan Aram Semerciyan katılmıştır.¹⁹⁷

Ancak şu bir gerçektir ki, Armaş Ermenilerinin komite etkinlikleri Bahçecik'e oranla daha azdır. Her şeyden önce, Bahçecik'teki Ermenilerin Amerikan Koleji etrafında örgütlenmeleri arkalarına büyük devletlerin desteğini almalarını da

¹⁹⁴ Ermeni Komitelerinin Harekat-ı İhtilaliyesi, s. 226

¹⁹⁵ Fikri Orhan, "Donik Çetesinin İmha Hareketi", Kocaeli Dokümantasyon Merkezinden Haberler, Sayı:53, Eylül, 2001

¹⁹⁶ Ermeni Komitelerinin Harekat-ı İhtilaliyesi, s. 87

¹⁹⁷ a.g.e., s. 152

sağlıyordu. Bunun dışında Bahçecik'in coğrafi konumu Armaş'a göre daha elverişliydi ki, İznik-Bursa açılımıyla buradaki Ermeni komitecilerinin de yardımı sağlanıyordu. Oysa ki Armaş'ın etrafı Türk köyleriyle çevrili olduğundan Armaş Ermenileri daha temkinli olmak zorundaydı.

Hınçak ve Taşnak Komitelerinin bu faaliyetlerine karşılık Hükümet tarafından da çeşitli takibatlar yapılmaktaydı. Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, Amerika, Bulgaristan ve Mısır'daki komite merkezleriyle haberleşmede bulunan bazı Ermeniler yakalanmıştı. Hatta bunların bazıları tutuklu kalmaktansa davaları uğruna ölmeyi yeğleyerek intihar etmişlerdi.¹⁹⁸

5- Armaş Manastırı'nda Yapılan Araştırma

Armaş Manastırı ve Kilisesi I. Dünya Savaşı ve tehcir kararına giden süreç içerisinde, bölge Ermenilerinin gerek yurt içinden ve gerekse de yurt dışından temin ettikleri silahlar için bir depo vazifesi görmüştür. Armaş Nahiye Müdürlüğü tarafından 1912 (H.1330) senesi içinde yapılan araştırmalar da bunun önemli bir göstergesidir. Manastır içinde saklanan silah ve bombaların ortaya çıkarılmasına neden olan olay, Armaş Mektebi adına borçları olduğu gerekçesiyle, birtakım kişilerin şikayet edilerek isimlerinin verilmesiyle başlamıştı. Durumu araştırmak üzere Armaş idare meclisi harekete geçmiş, borçlulardan biri olan Kahveci Nikogos Ağa'nın savunması, olayın basit bir alacak-verecek meselesi olmadığını göstermişti. Nikogos Ağa mektep ve kilise heyetinin suistimallerinden bahsetmiş, bundan iki sene önce bu heyetin silah almak için ahaliden yetmiş lira para topladığını ve bu paralarla muhtelif cinslerde silahlar alındığını söylemişti. Nahiye Müdürü bunun üzerine bu bilgilerin sağlıklı olup olmadığının araştırılmasını istemişti. "Gerçekten bahsedilen parayla silah alınmış mıdır, bu silahların cinsi nedir, silahlar nerede ve kimlerdedir? Söylenildiği gibi, bu silahlar Hareket Ordusunun gelişinden dolayı güvenlik ihtiyacı için alındıysa, daha sonra silahların toplanması hakkındaki emre uyarak neden bunları Hükümete teslim etmemişlerdir?" gibi soruların cevapları aranmaya başlanmıştı. Silahların ortaya çıkarılmasıyla birlikte yapılması gereken bir diğer önemli iş, ahaliden gayri meşru olarak para toplayan bu cemiyetin de ortaya

¹⁹⁸ BOA, ZB., Dosya no:352, Vesika no:78

çıkarılmasıydı. Ancak silahlar ele geçirilmeden bu soruşturma başladığı takdirde silahlar derhal ortadan kaldırılacağı için önce bu silahların yakalanması sağlanmalıydı. Yine Armaş Nahiye Müdürü'nün bildirdiğine göre, Pir Ahmed ve Mecidiye-i Gayr-ı müslim köylerindeki Ermenilerin hepsi silahlanmış durumdaydı. Hatta Armaş'ta tahsildar olan Estepan ve yardımcısı 31 Mart vakasında silahlarla gözükmüş ve Jandarma Kumandanı Edip Bey ile polis memuru Tevfik Efendi'ye bu silahlara el konulması emredildiği halde her ikisi de kayıtsız kalmışlardı. Silah için para toplanması olayının doğruluğu için bölge idaresince yapılan bir diğer soruşturmada, Ermeni Protestanlarından Hamparsum Ağa'nın da bu maksatla iki lira vermiş olduğu ve karşılığında bir kırma çifte ile bir kutu kurşunla fişek aldığı anlaşılmıştı. Altmış yaşlarındaki Hamparsum'a bu verildiğine göre gençlerin payına daha fazlaları düşeceği apaçıktı. Bundan başka, 1909 (R.1325) yılında Armaş Manastırı'nın içinde dört top ve birçok silah bulunduğu ve bu silahlarla iki yüz kadar Ermeniyeye eğitim verildiği yine bir Ermeni tarafından ihbar edilmişti. Durum İstanbul'a bildirilmiş, ancak buradan gönderilen memur tarafından gerektiği gibi inceleme yapılmamıştı. Gerekli araştırmaların yapıldığı takdirde durum ortaya çıkarılacağı halde yeterli ciddiyet gösterilmemişti. Halbuki bazı olayların açığa çıkmasıyla birlikte Ermeni ahalinin silahları evlerinde bulundurmaları sakıncalı olacağından, Manastırın gizli yerlerinde saklamış olmaları ihtimali büyüktü. Nahiye Müdürü bu yüzden konunun yeniden incelenmesini, Manastırda ve bahsedilen iki Ermeni köyünde detaylı araştırmalar yapılması için izin ve kuvvet verilmesini istemişti.

Ancak İzmit Mutasarrıfı, Armaş Nahiye Müdürü gibi düşünmüyordu. Mutasarrıfa göre, Meşrutiyet yanlısı olan ve Meşrutiyeti büyük sevinç gösterileriyle karşılayan Ermenilerin 31 Mart Vakası sırasında silah temin etmeleri ve böyle bir suistimal taşımaları mümkün değildi. Bu yüzden, Nahiye Müdürünce talep edildiği üzere Manastırın hemen aranması, Ermeniler arasında yanlış tesirler uyandırarak çeşitli dedikodulara yol açabileceğinden dolayı sakıncalıydı. Ancak yine de araştırma konusunda ısrar edildiği takdirde bunun yerine getirileceği de mutasarrıf tarafından bildirilmekteydi.¹⁹⁹

¹⁹⁹ BOA, DH.İD., Dosya no:94-1, Vesika no:36

Burada dikkat çeken önemli noktalardan biri Armaş'taki Ermenilerin çoğunun silahlanma faaliyetlerine sıcak bakmadığı ve durumdan rahatsızlık duyarak Hükümete ihbarlarda bulunmuş olmalarıdır. Bir diğer önemli nokta ise, İzmit bölgesi Ermenilerinin adının henüz ciddi bir ayaklanmaya karışmamasından dolayı, Hükümetin hatta İzmit idaresinin bu ihbarlara ehemmiyet vermeyerek hemşerilerine duymuş oldukları güveni göstermiş olmalarıdır.

Ancak bir süre sonra ihbarların yoğunlaşması üzerine Manastırda araştırma yapılması kararı nihayet alınmış ve bunun neticesinde de Armaş Kilisesi başrahip odasında tahrip gücü çok fazla olan üç-dört bomba ile dolaplardan birçok silah ve cephane çıkmıştır.²⁰⁰ Bunun üzerine, İzmit'te incelemeler yapmakla görevlendirilmiş olan İbrahim Efendi'den bombaların Manastırın içindeyken fotoğraflarının çekilerek gönderilmesi istenmiştir.²⁰¹ Zira baskınlar sonucu elde edilen silahların ve sanıkların bir arada çekilmediği fotoğraflar resmi bir delil özelliği göstermemektedir.²⁰²

Armaş Manastırı'nda ortaya çıkarılan bomba ve cephanelik İstanbul'u da dehşete düşürmüştü ve çeşitli kademelerden yöneticiler bölgeye gelerek olayı bizzat inceleme gereği duymuşlardır.²⁰³ Daha sonraları, bu bombaların, Ruslar tarafından Karadeniz ve Sakarya Nehri'nin ağzına asker çıkarıldığı zaman kullanılacağı da anlaşılmıştır.²⁰⁴

B- ARMAŞ ERMENİLERİNİN NAKLİ

Hükümet ilk günlerde tehcir kanununu Kayseri, Amasya, Yozgat, İzmit ve Bursa gibi yerlerde uygulamak istememişti. Fakat İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale'ye saldırması, Karadeniz Ereğli'sinin Rus donanması tarafından bombalanması sırasında, bu bölgeye yakın yerlerdeki Ermenilerin gösterilere girişmeleri başkente yakın yerlerin de emniyette olmadığını gösterdi.²⁰⁵

²⁰⁰ Ermeni Komitelerinin Harekat-ı İhtilaliyesi, s. 226

²⁰¹ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:55, Vesika no:192

²⁰² BOA, DH.ŞFR., Dosya no:60, Vesika no:152

²⁰³ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:36, Vesika no:35

²⁰⁴ Ermeni Komitelerinin Harekat-ı İhtilaliyesi, s. 226

²⁰⁵ Mehmet Hocaoğlu, Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Yayınları, İstanbul, 1976, s.660

Ermenilerin hızla teşkilatlandıkları yerlerden birisi de, İstanbul'a yakın konumu ile dikkatleri çeken İzmit'ti. İzmit'te yapılan bir mitingde, Ermeniler dahil binlerce halkın tüm destekleriyle Hükümet'in yanında olduklarını bildirmelerine²⁰⁶ rağmen, özellikle Armaş Manastırı'nda bombaların ve silahların bulunması durumu tamamen değiştirdi. Bazı Ermenilerin komitecilerle yakın ilişkilerinin olduğunun tespit edilmesi ve Hükümet aleyhine girişilen hareketler nedeniyle, İzmit'in diğer bölgeleri gibi²⁰⁷ Armaş Ermenilerinin de tehcire tabi tutulmasına karar verildi. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, Armaş Ermenilerinin hepsi Hükümet aleyhindeki isyanlara ve hareketlere katılmamışlar, aksine daha önce de belirtildiği üzere, bazı Ermeni vatandaşlar bu tür tutumlardan rahatsızlık duyarak Hükümetle işbirliğine gitmişlerdir. Ancak tehcir uygulaması kararnamede gösterilen haller²⁰⁸ ve komitecilerle işbirliği içinde olmayanlar dışındaki Ermenileri kapsadığı halde, o şartlar içinde suçlu-suçsuz ayrımı adilane olarak yapılamamıştır. Bu yüzden tehcirin devam ettiği süreç içerisinde, yapılan birtakım yanlışlıklar düzeltilmeye çalışılmıştır.²⁰⁹ Ancak bunların tek tek tespiti zaman aldığından ve çoğu hallerde pek mümkün olmadığından dolayı bazı suçsuz Ermeni vatandaşlar da diğerlerinin kurbanı olarak tehcir uygulamasının içine sürüklenmişlerdir. Armaş Ermenileri de, Manastır içinde görevli bazı rahip ve hizmetliler, sakatlıkları ve özürleri bulunanlar, yetim çocuklar ve dul kadınlar olmak üzere birkaç Ermeni dışında, tamamen sevk edilmişlerdir.

Armaş Ermenileri tehcir kararının ardından İzmit dahilindeki tüm Ermeniler gibi, Mutasarrıf Mazhar Müfit Bey tarafından hiçbir olaya mahal vermeksizin emredilen yerlere trenle gönderilmişlerdir.²¹⁰ Armaş'taki Ermenilerin gönderildiği yerler tam olarak belirli olmamakla birlikte, İzmit'li Ermenilerin özellikle tren yolu hattı üzerindeki bölgelere yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu bölgeler, Geyve, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Zor Mutasarrıflığı gibi yerlerdir.

²⁰⁶ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH.EUM.VRK.), Dosya no:13, Vesika no:80

²⁰⁷ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:54-A, Vesika no:264

²⁰⁸ Katolik, Protestan, sakat, yaşlı, hasta, dul, yetim Ermeniler başlangıçta bu uygulamanın dışında tutulmuşsa da, daha sonra Katolik ve Protestan olup komite hareketlerine katılanlar da bu uygulamaya dahil edilmiştir.

²⁰⁹ Örneğin Karahisar'a sevk edilen 27 aile komitelerle hiçbir alakalarının olmadığı anlaşılınca yerlerine geri gönderilmişlerdir. BOA, DH.ŞFR., Dosya no:61-2, Vesika no:290

²¹⁰ Yusuf Çam, Milli Mücadele'de İzmit Sancağı, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit, 1993, s.25

C- RUHBAN OKULU'NUN KAPATILMASI

Armaş'a hem tarihi hem de dini bir nitelik kazandıran Ruhban Okulu 1915 yazına kadar kesintisiz eğitim faaliyetlerini sürdürmüştü, ancak bu tarihte tehcir kararından payını alarak kapatılmıştır. Okulun kapanmasıyla birlikte, alınan karara göre öğrencilerin İstanbul'a nakledilerek Patrikhanede eğitim görmeleri sağlanmıştır. Ancak 10 Ağustos 1916 tarihinde Ermeni Patrikhanesinin de lağvedilerek Kudüs'e nakledilmesi ve Patrik Zaven Deryiryan'ın Bağdat'a gönderilmesiyle birlikte, isteyen öğrencilerin Patrikhane bünyesinde kalarak Kudüs'e gitmelerine izin verilmiştir.²¹¹ Kudüs'e gitmeyen öğrenciler ise İstanbul'da Bezezyan Okuluna yerleştirilmişlerdir.

Okulun kapatılmasıyla birlikte müdür yardımcısı Mesrob ve hizmetlileri olan öğrenciler de Konya'ya göç ettirilmişler, bunlar daha sonra siyasi suçlu olarak görülerek İstanbul'da hapsedilmişlerdir. Ancak aylar süren duruşmalardan sonra serbest bırakılmışlardır.²¹² 1915'de Ruhban Okulu'nun çalışmalarına son verildiği halde Armaş Manastırı 1922 yılına kadar hizmetlerini sürdürmüştür. Tehcire tabi tutulmayan Ermeni vatandaşlarının dini ihtiyaçlarının karşılanması ve ayinlerin icra edilebilmesi için müstahdemler ve birkaç rahip tehcirin dışında tutularak burada hizmet vermelerine müsaade edilmiştir.²¹³

D- YETİM ÇOCUKLAR İÇİN ALINAN TEDBİRLER

İlk defa II. Abdülhamid döneminde, kimsesiz İslam çocuklarının koruma altına alınarak eğitilmesi amacıyla ıslahhane tarzında bir okul açılması gündeme getirilmiş, böylece 1903 yılında resmi açılışı yapılan Darü'l-hayr-ı Âli kurulmuştur. Bu kurum daha sonraları resmi belgelerde "ıslahhane" ya da daha çok "darü'l-eytâm" olarak adlandırılmıştır. İlk önceleri Müslüman çocukları için düşünülen bu kurumun, özellikle Ermeni olaylarının artışıyla birlikte pek çok Ermeni çocuğun yetim kalmasıyla kapsamı genişletilmiştir. Nitekim bu sıralarda yetim Ermeni çocuklarının

²¹¹ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî (DH.EUM.KLH.), Dosya no:2, Vesika no:27-A. Bkz.EK:5

²¹² Topciyan (yayınlayan), Armaş Dergisi, I. Yıl, Montreal, 1984, s.20

²¹³ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:49, Vesika no:184

dış devletler tarafından politik bir araç olarak kullanılmak istenmesi bunu gerekli kılmıştır.²¹⁴

I. Dünya Savaşı sırasında gerek Müslüman, gerekse de gayr-ı müslim yetim çocuklarının sayısının artmasına paralel olarak darü'l-eytâmın sayısı da artırılmıştır. Özellikle Ermeni tehciri ile birlikte İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından bu konuya büyük özen gösterilmiştir. Nitekim Tehcir Kararnamesinden sonra 30 Nisan 1916'da yayınlanan genel bir emirname ile korunmaya muhtaç Ermeniler ve aileler hakkında alınacak tedbirler duyurulmuştur. Bu emirnamede yer alan "12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde zengin Müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması"²¹⁵ hususu dikkatle uygulanmıştır.

Dahiliye Nezareti'nden İzmit ve çeşitli yerlere çekilen şifre bir telgrafla, kimsesiz Ermeni çocukların bu bölgelerde şayet Ermeni cemaatine ait bir teşkilat varsa bunlara teslimi, böyle bir yer yoksa Hükümet tarafından himaye altına alınmaları istenmiştir.²¹⁶ Armaş'ta da yetim kalan çocuklar için bu uygulama gerçekleştirilmiş ve tehcirin hemen ardından, bir darü'l-eytâm kurulması için arsa arayışına geçilmiştir. Bu amaçla darü'l-eytâm Hukuk Müşaviri Ömer Fevzi ve Ali Bey'le Üsküdar Başmüfettişlik memuru Sadık teftiş için bölgeye gönderilmişlerdir. Ancak bu kişiler yetkilerinin dışında, Adapazarı'nın Ferbezli köyündeki bir kiliseyi camiye çevirmişler ve bu yüzden Hükümet tarafından, böyle bir şeye yetkili olmadıkları hakkında uyarılmışlardır.²¹⁷ Nihayet 17 Aralık 1917 (H. 21 Safer 1335) tarihli "Darü'l-eytâmın Müdüriyet-i Umumiyesi Hakkında Kanun" gereğince Armaş'da Ruhban Okulu'nun kapatılmasıyla birlikte büyük ölçüde faaliyetlerine son verilen Manastır yapısının darü'l-eytâm olarak kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu kanunla, Armaş Manastırı dışında Pir Ahmed ve Mecidiye köylerindeki arazi ve emlakla, Bahçecik'teki iki ipek fabrikasının da darü'l-eytâmlara bırakılması

²¹⁴ Nadir Özbek, "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar", *Tarih ve Toplum*, Sayı:182, Şubat, 1999, s.13

²¹⁵ Halaçoğlu, a.g.e., s.63

²¹⁶ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:95, Vesika no:163

²¹⁷ BOA, DH.EUM.KLH., Dosya no:11, Vesika no:21. Bahçecik'teki Ermeni Kilisesinin Darü'l-eytâm İdaresi tarafından camiye çevrildiği iddiaları da Hükümet tarafından aynı tepkiyle karşılanmıştır. BOA, Dahiliye Nezareti İdâre-i Umumiye Evrakı (DH.İUM.), Dosya no:1, Vesika no:11

kararlaştırılmıştır. Yine bu kanunda yer alan “darü’l-eytâmlarda çeşitli zanaat eğitimleri verilir” şeklindeki madde²¹⁸ gereğince Armaş’ta, Manastır yapılanmasının içinde “İttihat ve Terakki Ziraat Darü’l-eytâmı” kurulmuştur.

Hem yetim çocukların korunması, hem de verilen eğitimle bölgedeki zirai ekonominin canlandırılmasına yönelik işleviyle Ziraat Darü’l-eytâmı bir nevi “Köy Enstitüsü” görevini görmüştür. Buradaki öğrenciler yöre halkını da bu konuda eğitmişlerdir. Bu özelliğiyle dikkat çeken Armaş’taki darü’l-eytâma Halep ve Suriye’den de pek çok Ermeni çocuk gönderilmiştir.²¹⁹

Hükümetin koruması altındaki darü’l-eytâma zirai amacına yönelik olarak tohumluk buğday yardımları yapılmış, 10 Şubat 1917 (H.17 Rebî’l-âhir 1335) tarihinde Ankara’dan bir vagon buğday gönderilmiştir.²²⁰ Ayrıca Hükümet tarafından darü’l-eytâmın kayıtları da sık sık teftiş edilmektedir. Bu doğrultuda, darü’l-eytâm müfettişi Mustafa Bey’in raporlarına göre, açığı çıkan depo memuru Hüseyin Münir Efendi hakkında gerekli işlemlerin başlatılmasıyla, Hükümet bu konudaki ciddiyetini de göstermiştir.²²¹ Yaklaşık 300 Ermeni yetiminin eğitim gördüğü bu okulda bir süre, önemli bir ziraatçı ve eğitimci olan Rapayel Abdullah müdürlük yapmıştır.²²²

Armaş İttihat ve Terakki Ziraat Darü’l-eytâmı, İzmit yöresinde bu amaçla kurulmuş tıpkı diğer darü’l-eytâmlar gibi tehcir uygulamasının ve I. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte lağvedilmiş, darü’l-eytâm arazisinin hukuki durumundan dolayı devamına imkan görülmeyle İstanbul’a nakledilmiştir.²²³ Yetim çocuklar böylece Hükümetçe verilen “ait oldukları cemaatlere iade ve teslim edilmeleri” kararı gereğince Patrikhanelere gönderilmişlerdir.²²⁴ Ermeni yetimlerinin teslimi konusunu Dahiliye Nezareti büyük bir dikkatle takip etmiş ve teslim edilenlerin miktarını İzmit Mutasarrıflığı’ndan istemiştir.²²⁵

²¹⁸ BOA, MV., Dosya no:205, Vesika no:8

²¹⁹ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:74, Vesika no:165

²²⁰ BOA, DH.İUM., Dosya no:E-27, Vesika no:10; Dosya no:E-27, Vesika no:67

²²¹ BOA, DH.İUM., Dosya no:1, Vesika no:11

²²² Pamukciyan, a.g.e., s.29

²²³ BOA, DH.İUM., Dosya no:5-1, Vesika no:1-46. Bkz.EK:6

²²⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.179

²²⁵ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:95, Vesika no:264

E- ERMENİLERE YAPILAN YARDIMLAR

Tehcire tabi tutulan Ermenilere yardım biri Hükümet, diğeri de Amerika'nın başta olduğu, İngiltere ve Almanya gibi devletler tarafından olmak üzere iki yönlüdür. Şüphesiz iki tarafın amaçları birbirinden oldukça farklıdır. Hükümet istemeyerek mağdur duruma düşürdüğü Ermeni vatandaşlarının yaralarını sarmaya çalışırken büyük devletler ise "Ermenistan'ın istiklali" davasına sözde hizmet ederek yeniden olaylar çıkarmak peşindedir.

Gerek sevkیات sırasında ve sevk edildikleri yerlerde, gerekse de dönüş sırasında Hükümet her türlü tedbiri almaya ve Ermenilerin masraflarını karşılamaya²²⁶ özen göstermiştir. İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin bütçesi de tamamen bu yardımlara ayrılmış,²²⁷ buradan 150 bin kuruş²²⁸ da İzmit sancağına tahsis edilmiştir.

Diğeri taraftan, tehcir uygulamasının ortaya çıkardığı sıkıntıları hafifletmek amacıyla Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi Morgenthau da Amerika'da bir yardım örgütü kurma fikrini ortaya atmıştır. Aynı zamanda Amerikan Board Teşkilatında sekreter olan James Barton'un başkanlığında Cleveland Dodge tarafından, bu teşkilat 16 Eylül 1915'te kurulmuştur. Adını birkaç kez değiştirdikten sonra en son Ağustos 1916'da "Ortadoğu Yardım Örgütü (Near East Relief)" adını alan teşkilat, I.Dünya Savaşı sona erdiğinde Anadolu'da çok iyi bir şekilde örgütlenmiş durumdadır. Adana, Antep, Ankara, Bursa, Kayseri, İstanbul, Harput, Konya, Malatya, Mardin, Maraş, Merzifon, Samsun, Sivas, İzmir, Tarsus, Trabzon, Urfa, Diyarbakır, Derince ve İzmit'te çeşitli merkezleri bulunmaktadır.²²⁹

Ortadoğu Yardım Örgütü'nden çok daha önce çalışmalara başlamış olan misyoner Amerikan Board Teşkilatının açtığı okullarda eğitim görerek Amerika'ya gidip yerleşen Ermeniler, Anadolu Ermenilerinin en büyük yardımcıları olmuştur. Bunlar gerek yaptıkları propagandalarla kamuoyunun dikkatini çekmişler, gerekse de maddi yardımlarla bu desteği göstermişlerdir. Bu yardımların bir kısmı Hükümetin

²²⁶ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:95, Vesika no:137; Dosya no:52, Vesika no:235

²²⁷ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:53, Vesika no:152

²²⁸ Halaçoğlu, a.g.e., s.67

²²⁹ Elçin Macar, "Ortadoğu Yardım Örgütü", Toplumsal Tarih, Sayı: 120, Aralık, 2003, s.119

bilgisi dahilinde Amerikan misyonerler ve konsoloslar tarafından Ermenilere dağıtılırken,²³⁰ büyük bir kısmı ise gizli yollardan ulaşmıştır. Nitekim İzmit bölgesindeki Ermenilere de Amerika'daki Ermeniler tarafından gizlice para dağıtıldığı haberleri Dahiliye Nezareti tarafından duyulmuş ve bu konuda bir araştırma başlatılmıştır.²³¹ Bu araştırmaların sonucunda haberlerin doğru olduğu, Ermenilere çeşitli Amerikan ve Alman müesseseleri tarafından gizliden para dağıtıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Nezaret tarafından, bu duruma aracılık eden ve Nezarete bildirmeyen memurların cezalandırılacağı duyurularak bu faaliyetlerin engellenmesine çalışılmıştır.²³²

Görüldüğü üzere, müttefik ülke Almanya da Ermeni davasını uzaktan seyretmekle kalmamış, Ermenilere gizli gizli destek vermekten çekinmemiştir. Almanya, Ermenileri diğer devletlerin elinde tehlikeli bir koz olarak görmüş ve bu kozu onların aleyhine kullanmayı düşünmüştür. Tabii bu arada aynı saflarda savaştığı Osmanlı Devleti'ni feda etmekten kaçınmamıştır. 29 Ekim 1915'de Almanya Merkez Katolik Komitesi, Alman Başbakan'ına başvurarak Ermeniler konusunda girişimlerde bulunmasını istemiş, bu istek de Başbakan tarafından olumlu karşılanmıştır. Başbakan, Alman Hükümeti'nin dinleri yüzünden zulme uğrayan Ermenilerin yanında olacağını söyleyerek vereceği desteği açıkça ifade etmiştir.²³³

Tüm bu yardımlarla beraber, yapılan propagandaların İzmitli Ermeniler üzerindeki sonuçları artık iyiden iyiye görülmeye başlanmıştır. Nitekim Ermeniler tarafından kurulan çetelerin Müslüman köyleri basarak bazı jandarmaları da öldürdüklerine²³⁴ dair haberler her geçen gün artmaya devam etmiştir.

²³⁰ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:60, Vesika no:281

²³¹ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:60, Vesika no:178

²³² BOA, DH.ŞFR., Dosya no:62, Vesika no:210

²³³ Günay, a.g.e., s.58

²³⁴ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:59, Vesika no:169

V- TEHCİRDEN SONRA ARMAŞ

A-ARMAŞ'TA GENEL DURUM

Daha önce de bahsedildiği üzere, ilk başta tehcir kapsamına alınmamakla birlikte, burada da tehlikeli durumların arz etmesi üzerine İzmit Ermenileri de sevkiyata dahil edilmişlerdi. Bu karar doğrultusunda İzmit'ten 58 bin Ermeni çeşitli yerlere sevk edilmişti.²³⁵ Armaş Ermenileri de bu sayının içine dahildi.

Armaş'ta, kararın alındığı 1915 ve geri dönüşe izin verildiği 1918 tarihleri arasında, sayıları çok olmamakla beraber, Manastırın içindeki görevliler ile tehcirin dışında tutulan, hasta, dul veya bedensel özrü bulunan kişiler kalmıştı. Tabi bu arada kurulan Ziraat Darü'l-eytâmı da öğretmen ve öğrencileriyle birlikte Armaş'ın görüntüsünü zenginleştirmişlerdi.

İzmit'in diğer kasaba ve köylerine, Ermenilerin sevkinden hemen sonra çeşitli yerlerden gelen Müslüman Muhacirler yerleştirilmişti. Ancak Armaş bu uygulamanın dışında kalmış, 1915-1918 yılları arasında adıyla ve görüntüsüyle bir Ermeni köyü olma özelliğini devam ettirmişti. Tabi bu o kadar da kolay olmamıştı. Çünkü bu sıralarda İttihat ve Terakki Hükümeti 5 Ocak 1916 tarihinde yayınladığı bir talimatname ile, Osmanlı Devleti'nde Rumca, Ermenice veya Bulgarca gibi Müslüman olmayan milletlerin dilleriyle anılan vilayet, sancak, kasaba, köy, dağ ve nehir isimlerinin Türkçeleriyle değiştirilmesine karar vermişti.²³⁶ Hükümetin bu "Türkleştirme"²³⁷ politikası dahilinde Dahiliye Nezareti İzmit Mutasarrıflığı'na, İzmit livası içinde mahalle, köy ve kasabaların adlarında değişiklik yapılmasına lüzum görülüp görülmediğini sormuştu. Bunun üzerine 6 Nisan 1916'da tahrirat müdürü, askerlik şube reisleriyle de görüşerek liva dahilindeki karışıklığı gidermek

²³⁵ Altıntaş, a.g.e., s.94

²³⁶ Murat Koraltürk, "Yer Adlarının Türkleştirilmesi", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 182, Şubat, 1999, s.116

²³⁷ Yer isimlerinin Türkleştirilmesi uygulaması İttihat ve Terakki Hükümeti'nin takip ettiği Türkçülük politikasının bir parçasıdır. Bu uygulama, tehcirin ardından Ermenilerden kalan son izlerin de yok edilmesi ve iddia edilen "soykırım"ın bir devamı olduğu şeklinde algılanmamalıdır. Zira söz konusu, sadece Ermenilerin değil Müslüman olmayan tüm milletlerin dilleriyle anılan yerlerin isimlerinin değiştirilmesidir. Eğer bu uygulama sözde "soykırım"ın bir devamı olsaydı diğer milletler için de aynı durum geçerli olurdu.

ve Osmanlılıkla alakası olmayan isimleri ortadan kaldırmak amacıyla bazı yerlerin isimlerinin değiştirilmesini teklif etmişti. Buna göre, Osmanlı kayıtlarındaki ismiyle “Ermeşe” olan Armaş’ın adı “Altınova” olarak değiştirilecekti.²³⁸ Ne var ki, uygulamada neden olduğu karışıklıklar nedeniyle yer adlarının Türkleştirilmesiyle ilgili alınan genel karar 15 Haziran 1916’da, seferberlik sonuna kadar ertelenmiştir.²³⁹ Ancak bu süreçte bazı yerlerin isim değişikliği hayata geçirilmişse de Armaş’ta “Altınova” ismi ne bu tarihte, ne de seferberlikten sonra hiçbir zaman kabul görmemiştir.

B- ERMENİLERİN GERİ DÖNÜŞLERİ

27 Ekim 1915’de İzmit dahil bazı yerlere gönderilen şifre bir telgrafla birlikte, belli yerlere gönderilmek üzere çeşitli yerlerden gelmiş ve yola çıkarılmış olanların dışında Ermeni sevkiyatına son verilmesi istendi.²⁴⁰ Bunu müteakip, 15 Mart 1916’da tüm vilayetlere gönderilen tebliğle Ermeni sevkiyatı tamamen son buldu.²⁴¹

Rusya’nın 1917’de savaştan çekilmesiyle birlikte, tehcir kararının alınmasına en büyük sebeplerden biri olan, Ermenilerin Rusya ile işbirliği yapma tehlikesi de ortadan kalkmıştı. Ardından I. Dünya Savaşı’nın sona ermesi ve Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasıyla birlikte sular durulmuş ve 31 Aralık 1918’de “Geri Dönüş Kararnamesi” çıkarılmıştı. Ancak bu kararnameden daha önce 22 Ekim 1918’de İzmit, Konya, Bursa gibi yerlere gönderilen bir telgrafla Ermenilerin emniyet içinde geri dönmelerine müsaade edildiği bildirilmişti.²⁴²

Bu talimatlar doğrultusunda Armaş Ermenilerinin de, sayıları tam olarak belirlenememiş olmakla beraber, hemen hepsi köylerine geri dönmüştür. Ancak bu kez yepyeni durum ve sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır.

²³⁸ BOA, DH.İUM., Dosya no:48, Vesika no:31

²³⁹ Koraltürk, a.g.m., s. 116

²⁴⁰ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:57, Vesika no:135

²⁴¹ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:62, Vesika no:21

²⁴² Altıntaş, a.g.e., s.176

1- Ermenilerin Armaş'ta Karşılaştıkları Sorunlar

Tehcir sırasında İzmit'in etnik yapısı oldukça fazla bir değişikliğe uğramıştı. İzmit'in boşalan kasaba ve köylerine giden Ermenilerin yerine, çoğunlukla Kafkasya ve Karadeniz'den olmak üzere gelen Müslüman Muhacirler yerleştirilmişti. Ancak bahsedildiği üzere, Armaş'a Muhacirlerin yerleştirilmesi söz konusu olmamıştı.

Memleketlerine dönen gayr-ı müslimlerin menkul ve gayri menkullerinin kendilerine teslim edilmesiyle ilgili tebliğ²⁴³ gereğince, İzmit'e dönen Ermenilere emlak ve eşyaları teslim edildi.

Armaş'taki Ermeniler tehcir yolculuğuna çıkmadan önce mallarını civar köylerdeki Türklere emanet etmişlerdi. Buradan şu anlaşılıyor ki, birincisi, Armaş halkı ile civardaki Türk köylüler arasında mallarını bile emanet edebilecek kadar iyi ilişkiler mevcuttu. İkincisi de, Armaş Ermenileri bunun geçici bir durum olduğunu anlamışlardı ve içlerinde mutlaka geri dönecekleri umudunu taşıyorlardı. Ancak geriye döndüklerinde bu malları geri almaları pek de kolay olmadı. Aradan geçen zaman içerisinde pek de olumlu gelişmeyen Türk- Ermeni ilişkileri Ermenilere karşı beslenen duyguları değiştirmişti. Bunun dışında, mal sahibi olmayıp da malı varmış gibi iddialarda bulunan Ermenilerin yol açtığı karışıklık da bazı olumsuzlukları beraberinde getirmişti.

Aslında bu, civardaki Türk Muhacirlerle Armaş Ermenileri arasında yaşanan ilk gerginlik değildi. 1912 (H. 1330) senesinde, Armaş nahiyesine bağlı Aşarlar ve Yeniköy'de bulunan Türklere bazıları Manastır korusuna girerek buradan ağaç kesmişlerdi. Manastır heyeti ile Türk köylüler arasında bu yüzden sorunlar yaşanmıştı. Manastır heyeti, korunun kendi tasarruflarında bulunduğunu iddia ederek, buna aldırılmayan Türk köylülerini şikayet etmişti. Ancak mahalli idarece yapılan soruşturma sonucunda Türklere yana karar verilmiş ve köylülere müsamaha gösterilmişti.²⁴⁴ Aynı durumun 1913 (H. 1331) senesi içinde de tekrarlanması üzerine bu kez Manastır, kendi tapusu içinde bulunan ormanın köylülerden korunması için

²⁴³ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:95, Vesika no:256; Dosya no:99, Vesika no:35

²⁴⁴ BOA, DH.İD., Dosya no:114-2, Vesika no:11

Adliye ve Mezahib Nezareti'ne şikayette bulunmuştu. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıfı'ndan köylülerin engellenmesi ve gereğinin yapılmasını istemesine rağmen, mahalli idarelerin adaletine güveni kalmayan Manastır idaresi mahkemeye başvurmuştu.²⁴⁵

Benzer bir durum bu defa da tehcir dönüşü yaşıyordu. Armaş Manastırı'na ait olup da başkalarının elinde bulunan ve geri verilmeyen bazı eşyalar hakkında yapılan şikayet üzerine, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti İzmit Mutasarrıfı'ndan Papaz Öski Efendi'yi çağırıp gerekli malumatı almasını istemişti.²⁴⁶

Hükümet tehcir esnasında olduğu gibi, tehcirden sonra da memleketlerine dönen Ermenilerin mağdur olmaması ve daha önceki yaşamlarını aynen devam ettirebilmeleri için her türlü gayreti göstermişti. Yapılan uygulamalar bizzat Hükümetçe takip ediliyordu. Ancak konuyla ilgilenen sadece Hükümet değildi. Tehciri uluslar arası politik bir malzeme yapmak isteyen dış devletler de en az Hükümet kadar olayları takip ediyordu. İzmit'teki Ermenilerin mallarını ve evlerini geri alıp almadıklarını kontrol için, İzmit'e iki Osmanlı memurunun da eşlik ettiği bir İngiliz heyeti gönderilmişti.²⁴⁷

2- Ermenilerin Dönüşlerinden Sonra Yaşanan Olaylar

Tehcirden önce İzmit bölgesinde genel olarak Türklerle Ermeniler arasında herhangi bir sorun yaşanmamıştı. Ancak I. Dünya Savaşı içerisinde bazı Ermenilerin Ruslarla işbirliği içinde sergiledikleri tavır, çıkan isyanlar, İzmit civarında pek yaşanmasa da meydana gelen katliamlar, Türkler ve Ermeniler arasındaki dostluk ve komşuluk bağlarını da yok etmişti. Bu durumda Ermeniler memleketlerine geri döndüklerinde mallarına kavuşmuş olsalar bile, eski yaşantılarına bir daha asla kavuşamamışlardı.

Mondros Ateşkesi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte bu kez İngilizler kısa yoldan amaçlarına ulaşmak için Ermenileri silahlandırmaya ve kışkırtmaya başladılar. İzmit

²⁴⁵ BOA, DH.İD., Dosya no:162-1, Vesika no:51

²⁴⁶ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:108, Vesika no:51

²⁴⁷ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:97, Vesika no:155

bölgesinde İngilizlerle birlikte Amerikalılar da Ermeniler üzerinde etkili oldular. Bir taraftan bunların kışkırtmaları, diğer taraftan çıkabilecek en ufak bir olayda büyük devletlerin baskısını görecektir olan Hükümetin Ermenilere verdiği tavizler, İzmit’li Ermenilerle Türkleri tamamen karşı karşıya getirdi. Tüm bunlardan cesaret alan çoğu Ermeninin giriştiği kanunsuz olaylara Türkler tarafından karşılık verilince, ortaya hiç de istenmeyen pek çok olumsuz sonuçlar çıktı.

Ermenilerin dönüşlerinden sonra ilk olay Mart 1919 (R. Mart 1335) tarihinde gerçekleşti. Ermeniler, taşıdıkları biraz düşmanlık, biraz da büyük devletlerden aldıkları güven duygusuyla Hükümet aleyhinde birtakım hareketlerde ve çeşitli katliamlarda bulundular.

Her şeyden önce, tehcirden döndükten hemen sonra Ermeniler tarafından Arslanbey ve Yuvacık köyleri civarındaki Karaislamiye, Derbent ve Armaş’a bağlı İslam köylerinden birçok hayvan çalınmıştı. Çalınan bu hayvanların etleri civardaki çeşitli Ermeni köylerinde ve Ermeni kasap dükkanlarında piyasa fiyatının çok altında olarak satılmıştı. Şehirdeki et fiyatları yüz ile yüz yirmi kuruş arasındayken, bu çalınan hayvanların etleri Ermenilere yirmi ile kırk kuruşa verilmekteydi. Ancak bu durum karşısında Hükümet Ermenilere yine de oldukça müsamahakar davranmıştı. Ermenilerin memleketlerine geri döndüklerinde ellerinde hiç hayvan olmadığı ve yiyecek ihtiyaçları yeterince karşılanmadığı için bu şekilde hareket ettikleri gerekçesiyle, bunlara sadece nasihat edilmiş, herhangi bir ceza verilmemişti. Bunların ihtiyaçları karşılanmadıkça olayların önüne geçilemeyeceği anlaşıldığından bu yolda tedbirler alınmasına karar verilmişti.

Ancak Hükümetin bu samimi tavrı olayları engellemeye yetmemiş, bundan sonra olaylar Bahçecik civarına sıçramıştır. Tehcirden sonra çoğunlukla Karadeniz ve Batum’dan gelen muhacirlerin yerleştirildiği Bahçecik, olayların en yoğun yaşandığı yer haline gelmişti. Muhacirlerin dükkan ve evlerinin sürekli soyulması, eşyaların yağmalanması, ortamı iyice gerginleştirmişti. Bu sıralarda Müslüman bir kadının evinin soyulması, yine bir Müslümanın kulaklarının kesilmesi ve olayları yatıştırmaya gelen bir jandarma erinin de öldürülmesi gerginliği arttırmıştı. Ancak Ermeni suçluların ele geçirilememesi ve yakalananların da Hükümet tarafından

bilinen sebeplerle serbest bırakılmaları, Ermenilerin daha da şırmarmalarına neden oluyordu. Öyle ki bunlar tamamen ileri giderek Bahçecik İdaresine karşı yürüyüşe geçerek idare binasının kapısını bile kurşunlamışlardı. Tüm bunlara karşılık Hükümet tavizkar tavrını sürdürüyor ve nasihatle yetiniyordu. Bahçecik idaresine karşı girişilen hareket üzerine de Tabur Kumandanı Binbaşı Hikmet Bey gönderilmişti. Hikmet Bey, Hükümetin tehcir zamanındaki Hükümet olmayıp Ermenilere karşı tamamen iyi duygular içinde hareket edileceğini söyleyerek, şiddetin bırakılmasını istemişti. Ermeniler de bu davranışlarına sebep olarak Bahçecik Nahiye Müdürünü göstermişler ve sakinleşerek bir daha bu tür münferit olaylara karışmayacaklarına dair söz vermişlerdi. Lazlar da Hükümeti düşünerek ses çıkarmamışlar ve olaylar yatışmıştı.²⁴⁸

Ancak Ermeniler ve Lazlar arasındaki çekişme bu kez de bir ayı postu yüzünden çıkmıştı. Türüdoğullarına ait olup daha önce çalınmış olan bir postla ilgili olarak ne kadar araya girilse de, Zoroğlu talebinden vazgeçirilememiş ve postu almıştı. Bu durum Ermeni-Türk davasına dönüşmüş ve Türklerin galip çıkmaları Ermenileri kızdırmıştı. Bunun neticesinde de bazı Müslümanlar katledilmişlerdi. Yuvacık muhacirlerinden olup Bahçecik'e iase adına zahire götüren Ali oğlu Mehmet'in başı kesik olarak Yuvacık'la Bahçecik arasında bir dere, Numan Kahya'nın cesedi de yine başı kesilmiş bir şekilde Yuvacık'ın üst tarafında bir dağda bulunmuştu. Bir süre sonra Serindereli Hasan oğlu Eyüp ile Süleyman oğlu Nuri de vücutları kurşunlarla delik deşik edilmiş bir halde bulunmuşlardı. Bunlardan birinin bağırsakları dışarıya çıkarılmış, el parmakları kurşunlarla parçalanmıştı. Failerini bulunamasa da Lazlar tüm bu cinayetlerin Ermeniler tarafından işlendiğine kanaat getirmişlerdi. Bunun hemen arkasından, hiç düşmanları olmayan dört Ermeni Başiskele-Yuvacık arasında katledilmişti.²⁴⁹

Başiskele-Yuvacık arasında bulunan cesetlerin kurşunlarla delik deşik edilmiş, birinin parmaklarının doğranmış, diğerinin de bağırsaklarının çıkarılmış olması, Lazların intikam duygusuyla bunu yaptıklarını gösteriyordu. Aynı zamanda

²⁴⁸ BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.), Dosya no:50-2, Vesika no:30

²⁴⁹ BOA, DH.KMS., Dosya no:50-2, Vesika no:30

cesetlerin yanı başındaki üç çarık izi de bu kanaati kuvvetlendiriyordu. Yapılan inceleme sonucu, katillerin üç kişi oldukları ve Döngel, Serindere ve Çınardere’de buldukları tespit edilmiş, şüpheli kişiler olayın tanığı olan Artin adındaki bir çocuğa teşhis ettirilmiştir. Tam bu soruşturmalar sırasında, Döngel köyünden Rasim ve Kasım adlı iki şahsın gizlice firar etmeleri, suçu onların işlediklerini göstermiştir. Ancak bu kişiler yakalanamadığından suç ispat edilememiş ve şüpheliler göz altına alınmışlardır. Tüm aramalara rağmen failer bulunamamıştır.²⁵⁰

Olay üzerine Emniyet-i Umumiye’den İzmit Mutasarrıflığı’na giden telgrafta, Lazların şiddetle cezalandırılması ve Ermenilerin güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirin alınması istenmiştir.²⁵¹

Özellikle bu dört Ermeninin, böyle bir şekilde öldürülmesi Ermeniler arasında büyük bir korku yaratmış, başka bazı olayların da yaşanmasıyla birlikte İngilizlere şikayette bulunmalarına, İngilizlerin de Osmanlı Hükümetine karşı Ermenileri koruyucu bir tavır içine girmelerine neden olmuştur.²⁵² Aynı şekilde, İzmit dahilinde meydana gelen olaylarda pek çok Ermeninin öldürüldüğü ve katillerinin bulunmadığı gerekçesiyle, Ermeni Patrikhanesi tarafından da Dahiliye Nezaretine çeşitli şikayetlerde bulunulmuştur.²⁵³

Tüm bu gelişmelerden sonra, birbirinin devamı olarak çıkan olayların karşısına geçilememiş ve karşılıklı olarak Türklerle Ermeniler arasında benzer pek çok çatışma yaşanmıştır. Armaş’lı Ohannes oğlu Manna, Ardaş oğlu Karink ve Ohannes oğlu Aşur tarafından, Armaş’a bağlı bir köy olan Aşarlar basılmış ancak suçlular yakalanmıştır.²⁵⁴

Yine 22 Eylül 1919 (R. 22 Eylül 1335) tarihinde Aşarlar’da ikamet etmekte olan İlyak oğlu Simon, faili meçhul bir şekilde öldürülmüştür. Aynı tarihte, Yuvacık

²⁵⁰ BOA, DH.KMS., Dosya no:50-2, Vesika no:30

²⁵¹ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:97, Vesika no:45

²⁵² BOA, DH.ŞFR., Dosya no:97, Vesika no:115

²⁵³ BOA, DH.ŞFR., Dosya no:19, Vesika no:109; Dosya no:96, Vesika no:63

²⁵⁴ BOA, DH.KMS., Dosya no:50-2, Vesika no:30

köyündeki tarlasında çalışmakta olan, Ermeni ahalisinden Mardiros tarlasında ölü bulunmuştur.²⁵⁵

3- Ermenilerin Armaş'ı Terk Etmeleri

1918-1922 yılları arasında Armaş'ta yaşam Ermeniler için pek kolay geçmemiştir. İstanbul Hükümetinin etkinliğinin iyiden iyiye azalması ve giderek artan asayişsizlik, büyük bir otorite boşluğunu da beraberinde getirmiştir. Bu otorite boşluğu, bahsedilen olaylarla birlikte, Ermeni ve Müslüman çetelerinin meydana getirilmesine sebep olmuştur. Mütarekenin ardından Osmanlı toprakları işgal altına girmiş, 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali ile birlikte İzmit'te İngiliz nüfuzu daha da artmıştı. İngilizlerin buradaki en büyük yardımcıları, işgale karşı direnen Kuva-yı Milliyecilere karşı kullandıkları Ermeni çeteleri olmuştur.

Yuvacıklı Vahan, Donik, Karamürselli Artin çetelerinden başka, Bahçecik, Kandıra, Gebze ve Armaş'ta da Ermeni çeteleri kurulmuş, bu çeteler İngiliz ve Amerikalılar tarafından silahlandırılmıştır.²⁵⁶ Çetelerin sayısının artmasıyla birlikte çatışmaların boyutu da büyümüş ve büyük katliamlar meydana gelmiştir. Tüm bu olaylardan sonra ortaya bir gerçek çıkmıştır ki, Ermeniler artık Türkler tarafından kesinlikle istenmiyordu. Bu yüzden Armaş dahil pek çok Ermeni köyü Müslüman çeteler tarafından ateşe verilmiştir.

1922'de Rumların tüm yurttan uzaklaştırılması ve Milli Mücadelenin kazanılmasıyla birlikte, işledikleri suçun ağırlığını taşıyamayan veya artık bu topraklarda kendilerine bir yaşam olmadığını anlayan pek çok Ermeni de yurdu terk etmişlerdir. Tüm yaşananlardan sonra, bir daha eski günlerine dönemeyeceklerini anlayan Armaş'lı Ermeniler de, Manastır ve köylerini bırakarak önce İstanbul'a sığınmışlar, sonra da çoğu Kanada ve Amerika'ya göç etmişlerdir.

Ermenilerin yoğunlukla yaşadıkları yerlerden biri olan Amerika Birleşik Devletleri'ne ilk göç dalgaları, Protestan misyonerlerin yaptıkları propagandalar

²⁵⁵ BOA, DH.EUM.AYŞ., Dosya no:22, Vesika no:81

²⁵⁶ Çam, a.g.e., s.35

neticesinde 1800'lü yıllardan itibaren gerçekleşmişti. Amerika'ya ilk göç eden Ermeniler, daha iyi şartlarda yaşama ve eğitimlerini sürdürme amacını taşıyorlardı. Ancak daha sonraları Ermeni davasında Amerika'nın rolü arttıkça amaçlar şekil değiştirmeye başladı. Çoğu Ermeni Amerika'da, Türkiye'deki Ermenilerin büyük acılar yaşadıklarına dair, asılsız yaygaralarla kamuoyunun dikkatini çekmeyi başardı. Bazı Ermeniler Amerikan pasaportuyla Rusya ve İran'a geçerek, buradaki Ermenileri de kışkırtmak suretiyle Anadolu'da kanlı eylemlere giriştiler. I. Dünya Savaşı sırasında pek çok Ermeni kaçak yollardan Amerika'ya gitmişti ve bir süre sonra daha "donanımlı" olarak geri dönmüşlerdi.

1922'den sonra Amerika'ya göç eden Ermeniler New York, Troy, California, Vorchester gibi yerlere dağıldılar. Bazı göçmenler geldikleri yerlerdeki mesleklerini devam ettirerek, bakkal, halı tüccarı ve meyve üreticisi olarak çalıştılar. Yeni Dünya'da refaha kavuştukça güçlerini birleştiren Amerikalı Ermeniler kiliselerini, okullarını ve diğer kurumlarını oluşturarak geleneklerini yaşatma yoluna gittiler.²⁵⁷

Yüzyıllarca yaşadıkları köylerini bırakarak Amerika'ya göç eden Armaş'lı Ermeniler ne köylerini ne de Manastırlarını hiç unutmadılar. Armaş ya da yeni görüntüsü ve adıyla Akmeşe köyü, halen zaman zaman atalarının izlerini aramaya gelen Amerikalı Ermeniler tarafından ziyaret edilmektedir.²⁵⁸

²⁵⁷ Ersal Yavi, *Emperyalizm Kışkacında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, Yazıcı Yayınları, İstanbul, 2002, s.389

²⁵⁸ Bazı yerlerde, Amerika'da yaşayan Armaş'lı Ermenilerin genç kuşaklarının "Armaş'lı Ermeniler Derneği" adı altında bir araya geldiği söylenmekteyse de, böyle bir kayda bu çalışma sırasında rastlanamamıştır.

VI- XX. YÜZYILDA AKMEŞE

A- ARMAŞ'TAN AKMEŞE'YE

5 Ocak 1916'daki talimatname ile adı "Altınova" olarak değiştirilmek istenen Armaş, uygulamadaki karışıklıklardan dolayı kararın seferberlik sonuna ertelenmesi ile bir süre daha "Armaş" olarak anılmayı başarmıştır. Ancak 1922 yılında seferberliğin sona ermesinden hemen sonra, Türklükle ilgisi olmayan yer adlarının değiştirilmesi işine kaldığı yerden devam edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan toplantılar sonucu, Ekim 1922'den itibaren Armaş'ın isminin bu kez "Budaklar" olarak değiştirilmesine ve yazışmaların da bu yeni isimle yapılmasına karar verilmiştir.²⁵⁹ Bu uygulama ile aslında Armaş'a yeni bir isim verilmemektedir. Çünkü Armaş, Ermeniler tarafından boşaltıldığı süreç içerisinde resmi yönden Budaklar köyüne bağlanmış, Armaş'la ilgili resmi işler Budaklar aracılığıyla yapılmıştır. 1924'de bu bölgede yerleşim için kendine yer arayan muhacir kafilesinin başında bulunan Ali Ağa'nın, görevli memurlara "yaz bre Armaş'ı"²⁶⁰ dediğine bakılırsa, Armaş'la ilgili bu çaba da tıpkı diğeri gibi sonuçsuz kalmıştır.

Rumların Anadolu serüveni tam bir felaketle sonuçlanınca bir milyondan fazla Rum, Yunan ordularının ardından Yunanistan'a kaçmıştı. 1922 yılı Yunanistan için oldukça sıkıntılı geçmişti, bunlara bir de göçmenler eklenince, sorun Milletler Cemiyetine intikal etmişti.²⁶¹ Yunanistan'ın kurulduğundan beri sınırları içindeki Türklere yaptığı baskılar Türkiye'yi de rahatsız etmekteydi. Bu nedenle mübadele konusuna Türkiye'den de olumlu yanıt geldi. Bunun üzerine, Lozan Görüşmelerinin henüz devam ettiği bir sırada, 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ve Yunanistan arasında karşılıklı mübadeleye dair sözleşme ve protokol imzalandı. Lozan Anlaşmasının imzalanmasından sonra anlaşmaya dahil edilen bu protokolün birinci maddesine göre "Türk topraklarına yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklular ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadelesine

²⁵⁹ Koraltürk, a.g.m., s.117

²⁶⁰ Yakup Özkan, "Mübadillerin Gelişi ve Yeni Bir Hayat", *Toplumsal Tarih*, Sayı:83, Kasım, 2000, s.34

²⁶¹ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.27

girişilecektir.”²⁶² Mübadelenin kapsamı taraflar arasında epey tartışmaların çıkmasına yol açsa da, belirtilen tarihlerden itibaren nüfusun karşılıklı değişimine başlanmıştır.

Osmanlı Devleti tarafından takip edilen iskan siyaseti gereği Konya ve Karaman civarından, bugünkü Yunanistan’ın Drama sancağının doğusunda yer alan İskeçe çevresine yerleştirilen Türkler de bu mübadele kapsamına girmişlerdir. Böylece, yaklaşık üç yüz yıl sonra, atalarının geldiği yerlere geri dönme imkanı bulmuşlardır.

Gabrova, Kurdalan, Malgart, Mahmutlu, Kozluköy, Meşeli, Hortozlu, Hüseyinköy, Sarnıç, Hocalar ve Demirtaş bölgelerinden yaklaşık 800 hane Türk muhacir 1 Nisan 1924’de trenlere doluşarak İstanbul’a gelmişlerdi. Bir hafta boyunca boş vagonlarda yatarak konaklayan kabile, bir haftanın sonunda nihayet İzmit’e doğru yola çıkarılmıştı. Aslında Hükümetin kararı bu kabileyi Samsun’a yollamaktı, ancak ikinci kez vapurlara bindirilerek İzmit’e gönderilen kabilenin daha ileriye gitmeye hiç de niyeti yoktu. Birincisi, yolculuk oldukça uzun ve meşakkatli geçmişti, aynı sıkıntılar bir daha yaşanmak istenmiyordu. İkincisi ise İzmit’te ve civarında Ermeniler ve Rumlar tarafından boşaltılmış pek çok ev ve yerleşim yeri vardı. Başlayan Ramazan ayı ise bir diğer mazeretti.

Yaklaşık bir ay İzmit’te konakladıktan sonra, artık bu kabilenin kendilerine yurt edinip yerleşecekleri yeri tespit etmenin zamanı gelmişti. İskeçe’den beri gruba başkanlık eden ve hatırı sayılır biri olan Ali Ağa, civarda yaptığı keşif gezilerinden sonra yerleşim yeri olarak Serdivan’ı seçmişti. Fakat Ali Ağa Serdivan’ı, kendisinden yarım saat önce giderek Hükümet yetkilileriyle konuşmuş olan Ravuko köylülere kaptırmıştı. Bu halde geriye sadece bir seçenek kalmıştı ki, o da etrafındaki yeşil ormanlarıyla bir kez uzaktan gördüğü Armaş’tı.

Armaş’la birlikte civardaki bölgelere yerleşen muhacirlerin geldikleri ve yerleştikleri yerler şöyledir:

²⁶² İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları (1923-1945)*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.177

Tablo 1

	Şimdiki Adı	Eski Adı	Türkiye’de Yerleştikleri Yerler
1	Meşeli	Kolenero	Akmeşe, Yeniköy
2	Kalitea	Gabrova	Akmeşe, Karatepe
3	Likodromion	Kurdalan	Akmeşe, İnegöl, Pamukova
4	Margariti	Malgart	Merdigöz(Avcıköy), Karamürsel
5	Dafnona	Mahmutlu(Mâmatlı)	Gündoğdu, Hendek, Kâzımiye
6	Karyafiton	Kozluca(Kozluköy)	Yeniköy, Akmeşe
7	Kostanitis	Horozlu	Kılıç(Yalova), Akmeşe, Karatepe
8	Kumnina	Kurlar	Eşme
9	Nehorio	Yeniköy	Gündoğdu
10	İonika	Hüseyinköy	Gündoğdu
11	Kromikon	Sarıç	Merdigöz
12	Stavrahorı	Hocalar	Gündoğdu
13	Sidiropetra	Demirtaş	Gündoğdu

10 Nisan 1924’den itibaren muhacirler Armaş’a yerleşmeye başlamışlardır. Hükümet nezdinde “Armaş” ismi değiştirilemese de buraya yerleşen muhacirler, köyün görüntüsüyle birlikte adını da değiştirmeyi başarmışlardır. 1924’den itibaren, meşe ağaçlarının çokluğu nedeniyle Ermenilerin Armaş köyü, Türklerin Akmeşe’si olmuştur. 1922 ile 1924 yılları arasında Armaş’ta neler olmuştur, ne yaşanmıştır bilinmemekle birlikte, 1924’te muhacirler buraya geldiklerinde, çoğunlukla yakılıp yıkılmış, bomboş bir köyle karşılaşmışlardır.

Mübadele göçmenlerini vakit kaybetmeden üretici duruma geçirmek ve bozulan dengeleri yeniden düzenlemek gerektiğinden, Mübadele Komisyonu tarafından yapılan toprak dağıtımı Armaş’ta da yapılmıştı. Bu dağıtıma göre, her beş kişilik haneye kırk beş dönümlük, birinci derecede üretime uygun arazi verilmiştir. Böylece muhacirler, geldikleri yerlerdeki gibi tarım hayatına başlamışlar, diğer taraftan da yeni köylerine alışmaya çalışmışlardır.

Muhacirler buraya geldiklerinde, Armaş'ı simgeleyen ve bu köyü dini bir merkez haline getiren Manastırdan geriye pek bir şey kalmamıştır. Manastır kompleksinden geriye sadece basımevi, kilisenin ayakta durabilen üç duvarı ve Armaş Ruhban Okulu'nun görkemli binası kalmıştır. Kilisenin kubbesi ve çan kulesi ise güçlkle durabildiğinden ve tamiri mümkün olmadığından yıkılmıştır. İlk önceleri basımevinde ibadet edilirken, kilise yapısının üç duvarına bir duvar daha ilave edilerek Akmeşe'lilerin cami ihtiyacı karşılanmış, 1994 yılında yeni bir cami yapılıncaya kadar bu işlevini sürdürmüştür.

Bu arada bir taraftan Ermenilerden kalan sağlam evlere yerleşilirken, diğer taraftan da yeni evlerin yapımına girişilmiş ve bu evlerin yapımında, harabeye dönen Manastır kompleksinin taşları kullanılmıştır. Öyle ki, halen bugün Akmeşe'deki bazı evlerin kah girişindeki eşik taşında, kah duvarlarında Manastırın izini görmek mümkündür.

Su ihtiyacı Ermenilerin "Işık Çeşmesi"nden, un ihtiyacı da Manastıra ait ayakta kalabilmiş birkaç yapıdan biri olan değirmenden karşılanmıştır. Bu anlamda Armaş'lı Ermeniler, muhacirlerin yaşamlarını en azından ilk geldikleri yıllarda oldukça kolaylaştıracak önemli miraslar bırakmışlardır.

Elbette ki Akmeşe'nin yeni halkı civardaki köylülerce de ilk başta garipsenmiştir. her şeyden önce, uzaktan bakıldığında ilk fark edilen ve sesi kulaklarda yer etmiş olan çan kulesinin yerini ahşap bir minare almıştır. Bunun dışında, "muhacir arabası" diye bilinen ve Rumeli'de yaygın olarak kullanılan dört tekerlekli at arabaları, giyim kuşamları, yiyecekleri kendilerinininkinden oldukça farklıdır.²⁶³ Hatta konuşmalarına kattıkları "bre", "a be", "mari" gibi eklemeler bile farkı ortaya koymaktadır.

Yaklaşık bir yıl kadar sonra, Akmeşe'nin nüfusuna Drama'ya bağlı Lakavisa'dan Ordu'ya yerleşmiş olan ve burada umduklarını bulamayan altmış hanelik bir grup daha eklenmişti. Bunun yanında Akmeşe'den de, çoğunluğunu Kozluköy'lülerin oluşturduğu yüz hane, İzmit'e bağlı Yeniköy'e göç etmiştir. Bu göç

²⁶³ Kemal Arı, *Büyük Mücadele Türkiye'ye Zorunlu Göç*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.170-171

dalgası, 1929'da Kırcalı, Pravat, Üsküp ve 1935'de de Romanya'dan gelen Tatarlarla birlikte uzunca bir süre daha devam etmiştir.*

B- AKMEŞE'NİN BUGÜNKÜ DURUMU

Akmeşe bugün yaklaşık 350-400 hanenin ve 2000-2500 nüfusun yaşadığı bir belediye durumundadır. Eskiden olduğu gibi tarım ve hayvancılığın yoğunluklu olarak yapıldığı Akmeşe'de, geçim kaynaklarına 1990'dan itibaren bir de haralar eklenmiştir. Sahip olduğu yemyeşil doğası ve azotlu toprağı sayesinde, son on beş yıldır kurulan at çiftlikleri bölgeye olan itibarı da arttırmıştır. Ortalama on beş-yirmi işçinin çalıştığı at çiftlikleri, hem Akmeşe halkının istihdamını sağlamakta, hem de arazilerin değerini arttırmaktadır. Bugünün Akmeşe'si, geçmişin Armaş'ı kadar bilinen önemli bir merkez olmamakla birlikte, hızla sayıları artan çiftlikler ve bu çiftliklerde yetiştirilen yarış atları Akmeşe'nin adını duyurmaya başlamıştır.

Armaş'ın adını duyuran bir başka faktör olan ipekçiliği geliştirmek için dikilen ve yaklaşık sayıları elli bine ulaşan dut ağaçlarının yerini bugünlerde, yirmi beş bin kadar olan sayılarıyla ceviz ağaçları almıştır.

Armaş Manastırı'ndan geriye kalan üç katlı Ruhban Okulu, uzun süre yatılı ilköğretim bölge okulu olarak 1915'te kaldığı yerden eğitim hayatına devam etmiştir. Ne yazık ki 1999 depreminde çatısı çöküğü gerekçesiyle yıkılan yapıyla birlikte, bugün Akmeşe'de tarihi Işık Çeşmesi dışında Manastırı ve dolayısıyla Armaş'ı hatırlatan bir iz kalmamıştır.

* Bu bölüm Yakup Özkan tarafından, Akmeşe tarihine ait hazırlanan bir çalışma ve sözlü ifadelerden derlenerek oluşturulmuştur.

SONUÇ

Büyük Devletlerin XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilgi göstermeye başladıkları Ermeni toplumu, bu zamana kadar Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde sosyal, kültürel ve dini yaşamlarını istedikleri gibi sürdürmüşlerdi. 1611'de Armaş Manastırı'nı kurarak buraya yerleşen Ermeniler aynı zamanda, yüzyıllar boyunca Apostolik Ermeni toplumunun dinsel yaşantısına büyük hizmetlerde bulunmuşlardı.

Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından İngiltere, Fransa ve Amerika gibi devletler tarafından oluşturulan Ermeni Meselesi ile birlikte diğer bölgelerde olduğu gibi İzmit'te de Ermenilerin yaşantılarında önemli değişiklikler görüldü. Her şeyden önce, Armaş'ta bulunan Ermeniler arasında, özellikle I. Dünya Savaşı'na kadar ciddi anlamda bir olay yaşanmamıştı. Ancak gerek İngilizlerin ve gerekse de Amerika'nın propagandaları ve misyoner faaliyetleri bu dönem içinde etkisini göstermeye başladı. Arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere, bu konuda en büyük hizmeti Armaş Ruhban Okulu ve Manastırda görevli rahipler üstlendi.

Ancak bununla birlikte şu husus da mutlaka belirtilmelidir ki, Armaş'taki Hükümet aleyhine yapılan çalışmaları, Ermeni istiklali uğruna girişilen eylemleri, burada bulunan tüm Ermenilere yüklemek yanlış olacaktır. Tıpkı diğer Ermeni isyanlarını ve yapılan katliamları baz alarak "Ermeniler katildir, haindir" genellemesine varılamayacağı gibi, Armaş'lı Ermeniler için de "suçlu" genellemesini yapmak doğru olmayacaktır. Nitekim, Hükümet aleyhine yapılan çalışmalardan, temin edilen silahlardan ve bunları temin için kullanılan kanunsuz yollardan şikayetçi olan pek çok Ermeni, Hükümetle işbirliği yapmışlardır. Ne var ki, o zamanın koşulları içinde bu ayrımı çok doğru bir şekilde yapmak mümkün olmadığı için, Armaş'taki Ermeniler de diğerleri gibi, gerçekten cezalandırılması gerekenlerin kurbanları olmuşlardır.

1915 Tehcir Kararı ile tamamı Eskişehir, Kütahya, Afyon gibi yerlere sevk edilen Ermeniler 1918'de mütarekenin hemen ardından yerlerine dönmüşlerdi. Ancak yaşantılarına kaldığı yerden başlayamamışlar, eski huzuru bulamamışlardı.

Bir taraftan yarım kalan işi bir an önce tamamlamak isteyen İngilizlerin kışkırtmalarıyla bölgede karışıklıklar devam etmiş, çeşitli Ermeni çeteleri kurulmuştu. Diğer taraftan tehcirden dönen Ermenilerin, her ne kadar Hükümet tarafından elden gelen her türlü tedbir alındıysa da, yeme-içme ve yerleşme sorunları tamamıyla halledilememişti. Bu ortam içinde, Ermeni vatandaşların bazı hırsızlık olaylarına karışmaları, bölgedeki Türkler ve Ermeniler arasındaki gerginliği arttırmıştı. Ermeni çetelerine karşı kurulan Müslüman çetelerin de olaylara karşılık vermesi üzerine tam bir kaos yaşanmıştı. Artık ne Türkler Ermenileri, ne de Ermeniler Türkleri istiyordu. Türklerin Ermeni çeteciler tarafından katledilmelerine karşı, Türkler de Ermeni köylerini ateşe vererek bu hislerini ortaya koyuyorlardı.

1918-1922 yılları arasında bir süre daha köylerinde kalan Armaş'lı Ermeniler bu tarihten itibaren geride sadece hatıralarını bırakarak burayı terk ettiler. Armaş Manastırı, tehcirin yaşandığı süre içinde ve bu zamana dek faaliyetlerini sürdürmeyi başardı. Ancak artık Ermenilerin buradan tamamen gidişleriyle birlikte Manastıra da ihtiyaç kalmadı ve Manastır kapatıldı. 1922 ile 1924 tarihleri arasındaki iki yıllık zaman diliminde burada neler olduğu bir muamma olmakla birlikte, Armaş'ın 1924'teki görüntüsüne bakılırsa pek de iç açıcı olayların yaşandığı söylenemez. Bu kadar yaşanan olay üzerine Ermenilere karşı hiç de olumlu hisler beslemeyen Türk çeteciler tarafından, çoğu Ermeni yerleşim yeri olduğu gibi, burası da Ermenilerin bir daha dönmemeleri için tahrip edilmişti. 1924'te gelen mübadele göçmenlerinin karşılaştıkları harap ve yıkık Manastır kalıntıları bunu doğrular niteliktedir.

Lozan Anlaşması gereğince mübadeleye tabi tutulan Yunanistan Türklerinden bir grubun tesadüfen gelip yerleştikleri Armaş, bundan sonra bir Ermeni köyü olmaktan çıkarak Türk köyü görüntüsünü almıştır. Ancak kilisenin ayakta kalabilen sadece üç duvarına bir duvar eklenerek yapılan cami, her şeye rağmen uzunca bir süre Türk-Ermeni mozayigini devam ettirmiştir.

EKLER

EK:1

تذکرہ عرف نامہ

مخبرات تلفیظ فی الاصل و ذواتہم بزرگوں سے قبول الیقین

وضول نورونی																				
امضال																				
سورس کا مونسوق کا بقید																				
منوسطہ مرکز																				
ماہور نوبت																				
صوفی کشتیا یا بدن نامور																				
طفر اخذ ایدن ماہور																				

سابقہ ایجنہ جناب ملوکانہ سے کتاب جلیلہ سے

ازیدہ التي ساعت سافردہ کاشدہ ارماسہ فاستریک ایم خصوصی اولوحد جیلہ ماہ حالک اورہ سنجی بارار کونندہ اورہ لخصونہ نجی بولونگی
 نجیبہ کونہ قدر اورایم التي یری بیج رادہ لرنده زکور وانا ان میلر غریب وسانہ معالیوینہ حضرت بارک لکیرہ تدبیر متخذہ انضالیہ کورہ سیلہ کونہ
 وفعجات اولقنیزیرہ جملہ سی کلاک کومہ وانشراخلہ جملہ عورت ایتکلی معروفہ فرولہ

تصرف ازیدہ
 سری

۱۹ صوفیہ

EK:1'İN TRANSKRİPSİYONU

Mâbeyn-i Hümâyûn Cenâb-ı Mülûkâne Başkitâbet Celîlesine

İzmid'e altı saat mesâfede kâ'in Armaş Manâstırının yevm-i mahsûsu olmak hasbiyle mâh-ı hâllin on beşinci Pazar gününden on dokuzuncu bugünkü Perşembe gününe kadar oraya altı yedi bin raddelerinde zükûr ve inâs Ermeniler âzîmet ve sâye-i ma'âlîvâye-i hazret pâdişâhîde tedâbir-i müttehaza-i inzibâtiyye şihnesiyle bir gün vukuât olmaksızın cümlesi kemâl-i sükûn ve istirâhatle mahallerine avdet ettikleri ma'rûzdur ferman

Fî 19 Ağustos sene 307

Mutasarrıf-ı İzmid

serî

EK:2

هدف و الزامات	ملاحظات		تاریخ	محل	نوع	مستند	تاریخ	تعداد	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات	ملاحظات
	تاریخ	محل																
هدف اول:
هدف دوم:
هدف سوم:
هدف چهارم:
هدف پنجم:
هدف ششم:
هدف هفتم:
هدف هشتم:
هدف نهم:
هدف دهم:

EK:3

تذکرہ تفصیلی نامہ

مخبرات نغمہ از قلم لایق و دولت برکات مسئولیت قبول السالین

وضول نوبت و نوبت	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹
نام و منوب و مکاتیب	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹
منوبت مرکز	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹
مناجرت	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹
مناجرت	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹
مناجرت	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹
مناجرت	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹	۱۸۶۹

معانی نظر - حیدرآباد

تفسیر آید بہدہ مکاتیبہ اسلام مکتوبی لکھو دھرم مکتوبی احمدیہ - مکاتیب فریسیانیہ میاندہ پردہ ستانیہ
 بلایا سرف ادرہ نہدی لکھو مکتوبہ ایوچ اسلام فرنی دھرم مکتوبہ و حمد کوف از مکتوبہ مکتوبہ مکتوبہ مکتوبہ مکتوبہ مکتوبہ
 منقسم فرما - آہ مکتوبہ مکتوبہ

EK:3'ÜN TRANSKRİPSİYONU

Maârif Nezâret-i Celîlesine

müsta'cildir

Teftîş edilen mekâtibden İslâm mektepleri her vechile muhtâc-ı islâhdır mekâtib-i Hıristiyâniyye meyânında Protestan papasları idâresindeki leylî mektebde üç İslâm kızı dahi mevcûd ve Cum'a günü İzmid'e hareketim mutasavvurdur emr-i nezâretpenâhîlerine müntazırım fermân

Fî 25 Kânûn-ı sâni sene 307

Müfettiş Kâmil

EK:4

بند و سرکار
باش کتات داری

از به منفرقتنه سغه

کمیته سواخته به بداند ایند قدیم ارستانه سالکند مواقعیه اسبخی ارادیه بر قطه فریط
و پونک هادی اولیقه سته و قضایات و قول لئونیه ای سوری دعوی و سایر و منک رکن
نه به و دادنه امور سیکه و احوال عمیری با هک مضمون بر قطه تاریخ و ارستانه و ارستانه
سعد نام و قول لئونیه اهالیه فطیبا بر قطه اعدتاری و ارستانه و ارالی حدود
مطوع تاریخ از به به کانه اریسته رهگی اور سبانه افی بر صدونه و رودنه
طیبه مضمون اسبانه ای بر به سعاده که انسه کی طرقتنه کوندر لیکه هاله و در دست
ایرسته و پونک مضر و موز و اولیقه به سله لوز و منک انقای خنده بو کوه طایفه
صیغه نظایه جیکه کوندر لیکه اولیقه برای تعلقات عهد اولیقه

سری

ام مورخ

۷ وصول

EK:4'ÜN TRANSKRİPSİYONU

Yıldız Saray-ı Hümâyûn

Başkitâbet Dâiresi

İzmid Mutasarrıflığı'ndan Şifre

Bahr-i Sefid sevâhilinden bidâ ile kadîm Ermenistan memâlikinin mevâki'yle esâmisini irâ'e ider bir kıt'a harîta ve bunun hâvî olduğu şehir ve kasabâtın ve Kral Leon ile süvâri ve askerî vesâirenin resmini mûnderic ve idâre-i umûr-ı mülkiye ve ahvâl-i umûmiyyeye bâhs mufassal bir kıt'a tarih ve Ermenistan Krallarının silsile-nâme ve Kral Leon'un ahâliye hitâben bir kıt'a ilân-nâmesi ve Ermenistan'a dâir altı aded matbû' târih İzmid'de kâin Armaş Murahhası Ormanyân Efendi'ye bir sanduk derûnunde kiliseye mahsûs eşya ile beraber Dersa'adet'teki eniştesi tarafından gönderildiği halde der-dest edilmiş ve bunların muzırr ve memnû' olduğundan muâmele-i lâzımının îfâsı hakkında bugün takımıyla Zabtiye Nezâret-i Celîlesine gönderilmiş olub berâ-yı mâ'lûmât arz olunur.

Serî

Fî 6 Temmûz sene 310

7 vusûli

EK:5

انجمن اسلامی اہل سنت و جماعت

قسم سیاسی اور تبلیغی مدبرین

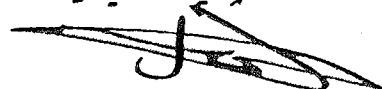
عدد

۱۵۶

رہبریت - جمعیہ

کوہ

و تلو انتم غلظتہ
یا نہ کہ تجدیدہ کو نہ کو۔ دیکھنا وہ تجدیدہ بنانا ہے جسے
نقد سے عدہ و لندی۔ آخر ایسی تجدیدہ ہی وہ ہے جو
انہو تجدیدہ کو نہ کہ یہاں تک کہ انہو تجدیدہ کو نہ کہ
نقد سے تجدیدہ انتہا۔ اور وہ تجدیدہ ہے جسے
یوں مدبرین

یوں مدبرین

EK:5'İN TRANSKRİPSİYONU

İstanbul Emniyet-i Umûmiye

Kısm-ı Siyâsî Üçüncü Şu'be Müdüriyeti

Aded

156

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

mahremdir

Devletlü Efendim Hazretleri

Armaşa'nın tahliyesinde mahall-i mezkûredeki Manastırda tahsîl etmekte bulunan ruhbân talebesinin İstanbul'a nakilleriyle patrikhânedeki tahsîllerine devâmı mukaddemâ muntahir müsâade olmuşdu. Ahîrân patrikhânenin seddi dolayısıyla merkûmun açıkda kalmış ve zaten kendileri de taşralı gençlerden ibâret bulunmuş olmağla tahsillerine devâm etmek veyâhûd kilise harîminde kalmak üzere Kudüs-ü Şerîf'e i'zâmları münâsib görülmekte ise de bu bâbdaki emr ü irâde-i nezâretpenâhîlerine intizâr olunur. Olbabda emr ü fermân hazret-i men leh-ül-emrindir.

Fî 30 Temmuz sene 332

Polis Müdür-i Umûmiyyesi

İmza

EK:6

دولت و مملکت
میرزا محمد تقی
کتابخانه
۱۲۶۹۱
۱۲۹۸

۴
رضیه نقاشی جلیقه

این نقاشی تجار و ترقی داران ایرانی در سعاد
نقد مکرر لیسنه تسبیح در این نقاشی
مصرفه بیانات مقله ایفانه دارا

در دست این مقرر

وضیفه جفرایس و اینجسبه آراضینک وضیفه مقوقیه عیار به محضه ایفانه افکاره کور و در مدینه
ایزیت لواسی رضیه ایمنه موقضه کلامه اتحاد و ترقی زراعت دار ایفانه کور ده اقلانک
در سعادته نقاشی ایملی و در سعادته نقاشی مقرر طره دار ایفانه ماریک طبع سید بنیه و ملامه
و عمارت محضه ایفا اولیوه موم معاملتده بنو الصو اولیوه اوزره تنظیم قضاة تعلیمات نام
بنو لفاً تقییم قلمه اولیوه دار فکوره نقد ملامه اغلام قضاة لیسنه تعلیمات نام مذکورک
تمامه تطبیقه ضمن معارن و تسبیحون لازم ایفانه امر نقاشی برآه ایفا و الحانه یزید غیرت
ایله مومضه ایزیت مصرفه امر و اشعار بولین سترهم ایلم اولیوه امر و زمانه مصرفه امر

معارف عمریه نازیه
موم لایح
معارف عمریه نازیه

ایضاً بخوبی در این نقاشی

۱۲۶۹۱

۹۱

EK:6'NIN TRANSKRİPSİYONU

Mâarif-i Umûmiye Nezâreti

Dârü'l-eytâm Müdüriyet-i Umûmiyesi

Umûmî: 246516

Husûsî. 4198

İzmit'de İttihâd ve Terakki

Dâr-ül-eytâm'ını Dersaadet'e nakl-i

me'mûr-ı hey'ete teshîlât ibrâzı

zımında İzmit Mutasarrıflığı'na

Tebliğât-ı mukteziye ifâsına dâir

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Vaz'ıyyet-i coğrafyası ve ebnîyesiyle arâzînin vaz'ıyyet-i hukûkiyesi î'tibâriyle mahallinde ibkâsına imkân görülemeyen İzmit livâsı dâhilinde Ermiş mevki'nde kâ'in İttihâd ve Terakki Zirâ'at Darü'l-eytâmının da emsâl-i misillû Dersa'âdet'e nakli mukarrer taşra dâr-ül-eytâmın talebesiyle ebniye ve emlâk ve akârâtı hakkında ifâ olunacak mu'âmelâtda düstûr-ül-amel olmak üzere tanzîm kılınan tâlimâtname-den bir nüsha leffen takdîm kılınmış olmağla dar-ı mezkûru nakline me'mûran iğrâm kılınan hey'ete ta'lîmâtname-i mezkûrun tamamen tatbîki zımında mu'âvenet ve teshîlât lâzıma ibrâzıyla emr-i naklin bir ân evvel ifâ ve ikmâline bezl-i gayret eylemesi husûsunun İzmit Mutasarrıflığı'na emr ü iş'ar buyrulmasını istirhâm eylerim. Ol-babda emr ü fermân hazret-i men leh-ül-emrindir.

Fî 13 Muharrem sene 37 / Fî 20 Teşrîn-i evvel sene34

Maârif-i Umûmiye Nâzırı Namına

Müsteşâr

İmza

İzmit tahrîrât-ı idâre-i umûmiye vilâyât müdiriyyetine

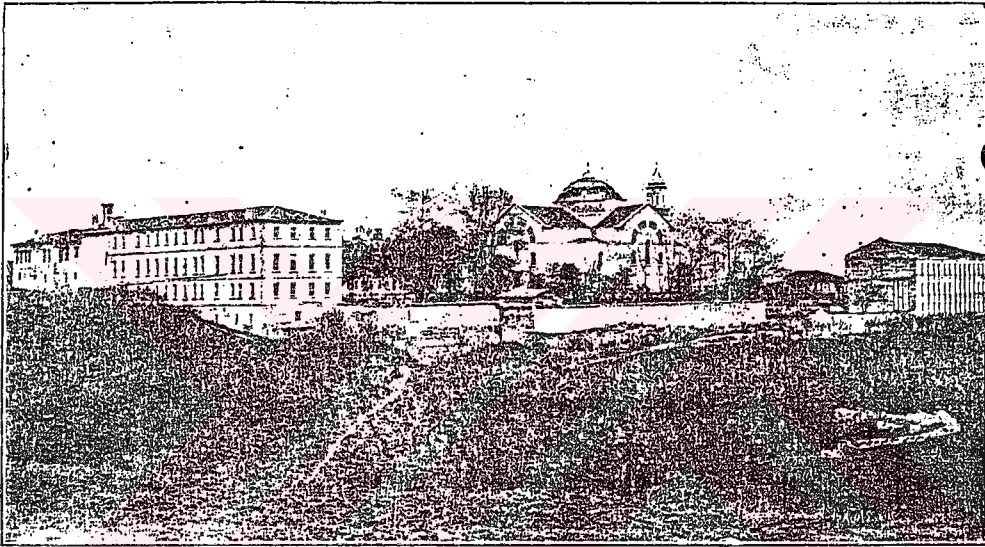
24/ 10/21

EK:7

Armaş Ruhban Okulu'nun 25. Yılı Vesilesiyle Manastır Matbaasında Basılan
Kitabın Kapağı

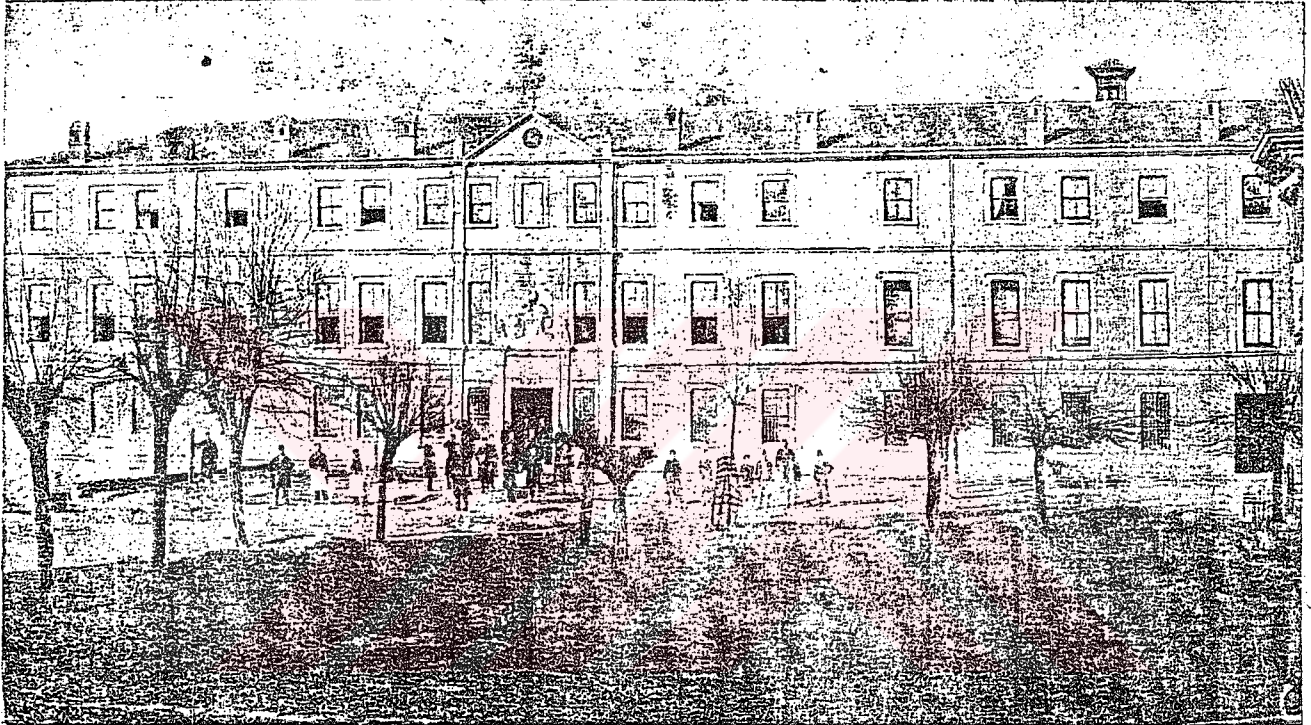
EK:8

ԱՐՄԱՇԻՆԻ ՊՐԻՆՍԻՍԿԱՆԸ (1914)

Armaş Manastırı'nın 1914 Yılındaki Görüntüsü

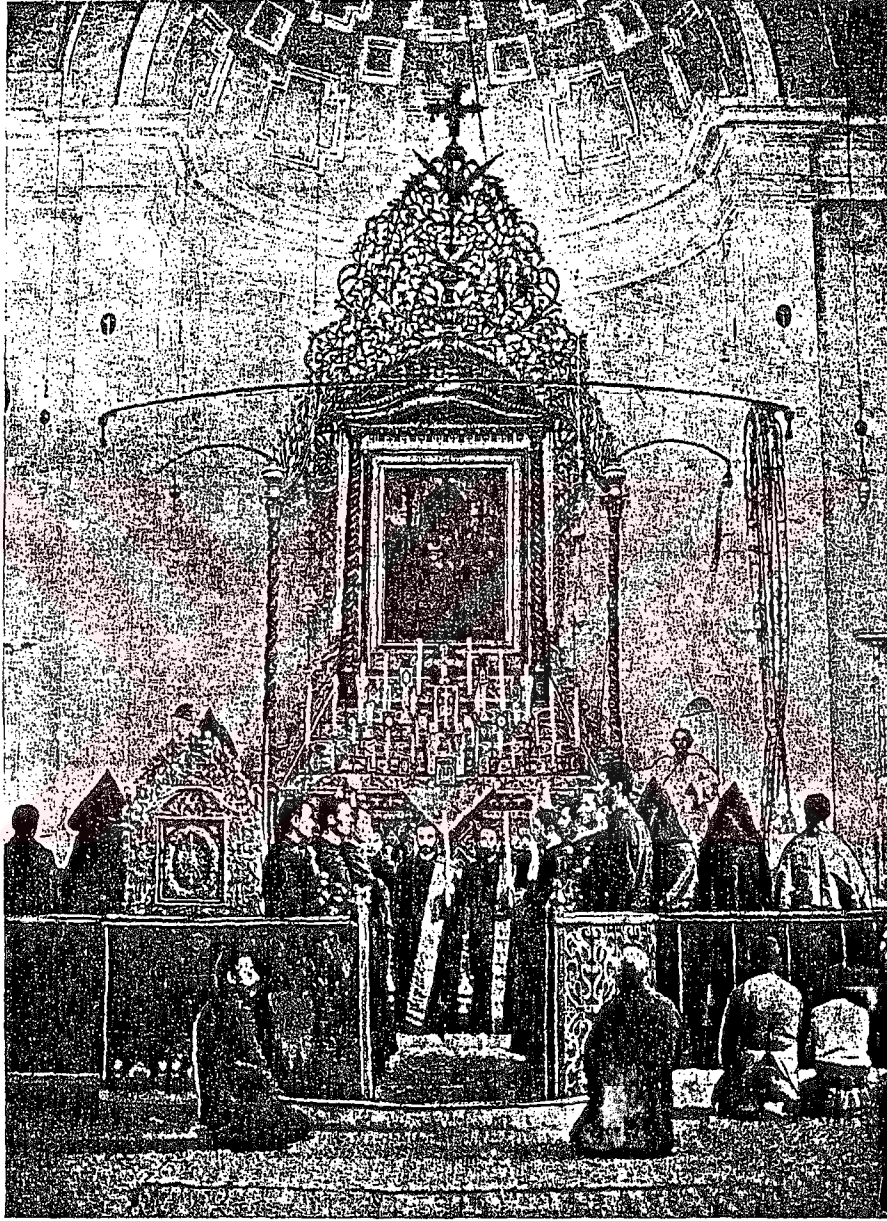
EK:9

ՆՈՐԱՅԵՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ

Armaş Ruhban Okulu'nun Yeni Binası

EK:10

ԱՐԱՅ ՍԵՂԱՆԸ

Şersavar Meryem Ana Kilisesi'nin Ana Sunağı

EK:11

SIRACAN MÜŞKERE

Hacı Adaylarının Önünde Dua Ettikleri Meryem Ana Kültü

EK:12

ՋԱՐՈՒՓԱՆԻ ՏԱԶԱՐԸ ԱՐԵՎՍ. ՉԻՈՒՍԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ (1894)

Şersavar Meryem Ana Kilisesi'nin 1894 Yılındaki Görüntüsü

EK:13

Ա. ԴԱՍԱՐԱՆԻ ԷՕՅԸ ՆՈՐԱՊՈՍԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐԸ

Manastır ve Ruhban Okulu'nda Görev Yapan Rahipler

EK:14

Է. ԴԱՍԱՐԱՆԻ ՍԱՐԿԱՌԱԳՆԵՐԸ (1907)

Manastır ve Ruhban Okulu'nda Görev Yapan Rahipler

KAYNAKÇA**I- ARŞİV VESİKALARI****BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)****Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.)**

Dosya no:502, Belge no:7

Dosya no:655, Belge no:2

Dosya no:698, Belge no:15

Dosya no:729, Belge no:5

Cevdet Tasnifi Belgeleri Maliye (C.ML.)

no: 16268, 15253

Cevdet Tasnifi Belgeleri İktisat (C.İKT.)

no: 966,1416

Cevdet Tasnifi Belgeleri Dahiliye (C.DH.)

no:1713, 2365

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Takibat-ı Adliye Kalemî (DH.EUM.ADL.)

Dosya no:1, Vesika no:15

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî (DH.EUM.AYŞ.)

Dosya no:22, Vesika no:81

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî (DH.EUM.KLH.)

Dosya no:2, Vesika no:27-A

Dosya no:11, Vesika no:21

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH.EUM.VRK.)

Dosya no:13, Vesika no:80

Dahiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD.)

Dosya no:57, Vesika no:9

Dosya no:94-1, Vesika no:36

Dosya no:114-2, Vesika no:11

Dosya no:116, Vesika no:30

Dosya no:162-1, Vesika no:51

Dahiliye Nezareti İdâre-i Umumiye Evrakı (DH.İUM.)

Dosya no:1, Vesika no:11

Dosya no:5-1, Vesika no:1-46

Dosya no:48, Vesika no:31
Dosya no:E-27, Vesika no:10
Dosya no:E-27, Vesika no:67

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.)

Dosya no:50-2, Vesika no:30

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR.)

Dosya no:19, Vesika no:109
Dosya no:36, Vesika no:35
Dosya no:49, Vesika no:184
Dosya no:50-2, Vesika no:30
Dosya no:52, Vesika no:102
Dosya no:52, Vesika no:235
Dosya no:52, Vesika no:286
Dosya no:54-A, Vesika no:264
Dosya no:55, Vesika no:192
Dosya no:55, Vesika no:292
Dosya no:57, Vesika no:135
Dosya no:59, Vesika no:169
Dosya no:60, Vesika no:152
Dosya no:60, Vesika no:178
Dosya no:60, Vesika no:192
Dosya no:60, Vesika no:281
Dosya no:61-2, Vesika no:290
Dosya no:62, Vesika no:21
Dosya no:62, Vesika no:210
Dosya no:74, Vesika no:165
Dosya no:95, Vesika no:163
Dosya no:95, Vesika no:256
Dosya no:95, Vesika no:264
Dosya no:96, Vesika no:63
Dosya no:97, Vesika no:45
Dosya no:97, Vesika no:115
Dosya no:97, Vesika no:155
Dosya no:52, Vesika no:102
Dosya no:99, Vesika no:35
Dosya no:108, Vesika no:51

Maarif Nezareti Mekatib-i Gayrı Müslim Müfettişliği (MF.MGM.)

Dosya no:1, Vesika no:62
Dosya no:3, Vesika no:28
Dosya no:3, Vesika no:61
Dosya no:3, Vesika no:62
Dosya no:3, Vesika no:66
Dosya no:3, Vesika no:78
Dosya no:3, Vesika no:91
Dosya no:3, Vesika no:122
Dosya no:4, Vesika no:84

Dosya no:4, Vesika no:41
Dosya no:4, Vesika no:91
Dosya no:8, Vesika no:9
Dosya no:8, Vesika no:14
Dosya no:8, Vesika no:28
Dosya no:8, Vesika no:35
Dosya no:8, Vesika no:65
Dosya no:9, Vesika no:10
Dosya no:9, Vesika no:19

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

Dosya no:163, Vesika no:87
Dosya no:205, Vesika no:8

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.)

Dosya no:73, Vesika no:13
Dosya no:164, Vesika no:20
Dosya no:232, Vesika no:114
Dosya no:232, Vesika no:95

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.)

Dosya no:17, Vesika no:9

Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.)

Dosya no:33, Vesika no:17

Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)

Dosya no:97, Vesika no:52

Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV.)

Dosya no:68, Vesika no:1
Dosya no:100, Vesika no:36
Dosya no:251, Vesika no:105
Dosya no:263, Vesika no:54
Dosya no:278, Vesika no:143

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık Evrakı (Y.PRK.SRN.)

Dosya no:4, Vesika no:47

Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.)

Dosya no:23, Vesika no:14
Dosya no:37, Vesika no:67
Dosya no:43, Vesika no:80
Dosya no:56, Vesika no:48

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı(Y.PRKZB.)

Dosya no:9, Vesika no:21

Zaptiye Nezareti Belgeleri (ZB.)

Dosya no:21, Vesika no:64
 Dosya no:59, Vesika no:34
 Dosya no:318, Vesika no:65
 Dosya no:352, Vesika no:78
 Dosya no:402, Vesika no:74
 Dosya no:434, Vesika no:38
 Dosya no:434, Vesika no:52
 Dosya no:592, Vesika no:114
 Dosya no:598, Vesika no:38

II- KİTAPLAR

ARI, Kemal, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000

Armaşu Tıbrevankin 25amya Hopelyanın Artiv 1889-1914 (Armaş Ruhban Okulunun 25. Yılı Vesilesiyle), İstanbul 1914

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara, 1995

BURMAYAN, Vahran, **Erm. Hek Tuğti Gıdörner (Zavalı Kağıt Parçaları)**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 1999

CUINET, Vital, **La Turquie D'Asie (Asya Türkiyesi)**, c.IV, Paris 1894

ÇAM, Yusuf, **Milli Mücadele'de İzmit Sancağı**, İzmit Rotary Kulübü Yayınları, İzmit, 1993

ÇELEBİ, Evliya, **Seyahatname**, Cilt:IV

Düstur, 2-2, no:173, Dersaadet, 1330

Düstur, 2-6, no:332, Dersaadet, 1334

ERGİN, Osman, **Maarif Tarihimiz**, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1939

Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Dersaadet, 1332

GARAKYAN, G., **Haykakau Sovetakan Hanrakidaran (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi)**, C:9, Erivan, 1983

GÖYÜNÇ, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983

GÜNAY, Bekir, **Ermeni Tehciri İzmit (1914-1920)**, Ankara, 2002

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1414-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001

HOCAOĞLU, Mehmet, **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Yayınları, İstanbul, 1976

Inpartsak Oratzuytz Askayin Hivantanotsi 1900 (Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi 1900 Yıllığı), İstanbul, 1900

Inpartsak Oratzuytz Askayin Hivantanotsi 1908 (Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi 1908 Yıllığı), İstanbul, 1908

İPEK, Nedim, **Mübadele ve Samsun**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

KABACALI, Alpay, **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2000

KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Anadolu’daki Amerika**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1999

MARDIROSYAN, Nişan, **Yeğişe Turyan Şoğagatum-Vokegoçm Hişadagi in Dznıntyhan Hanürauryagi Aritov (1860-1960) (Yeğişe Turyan’ın Doğumunun Yüzüncü Yılı Anısına)**, İstanbul, 1960

Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesi Nüfus Cedveli, Dersaadet, 1336

METİN, Halil, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991

Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, no:438, Dersaadet, 1336

NAKRACAS, Georgios, **Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökenleri**, çev. İbrahim Onsunuğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2003

ORMANYAN, Mağakya, **Azkabadum (Milli Tarih)**, Fasikül: „Nersesyan Yayını, İstanbul, 1913

ÖZTÜRE, Avni, **Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi**, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul

PAMUKCİYAN, Kevork, **Biyografileriyle Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003

SARICAOĞLU, Mehmet Esat, **Mali Teşkilat Açısından Osmanlı- Merkez Teşkilatı İlişkileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001

SIMEON, **Tarihte Ermeniler (1608-1619)**, Çiviyazıları Yayınları., Çev. Hrand D.Andreasyan, İstanbul, 1999

SOYSAL, İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları (1923-1945)**, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983

ŞEN, Ömer, **Osmanlı Panayırları (18-19.yy.)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996

ŞİMŞEK, Sedat, **Başlangıcından Bugüne Kocaeli Basın Tarihi 1848-2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)**, İstanbul, 2001

Talat Paşa'nın Anıları, (Haz. Kabacalı Alpay), İstanbul, 2000

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C:1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yayınları, İstanbul, 1987

YAVI, Ersal, **Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler**, Yazıcı Yayınları, İstanbul, 2002

YEĞİŞEYAN, Vartan, **Asdvadzaryal Kaçak (Adapazarı'ndan Anılar)**, Paris, 1938

YÜCE, Rifat, **Kocaeli Tarih ve Rehberi**, Türkyolu Matbaası, İzmit, 1945

III- MAKALELER

DANACIOĞLU, Esra, "Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner (1820-1850)", **Toplumsal Tarih**, Sayı:120, Aralık, 2003

GÖKLÜ, Feray, "Armaş'tan Akmeşe'ye Uzanan Yol", **Sabri Yalım'a Armağan**, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, İzmit, 2001

KORALTÜRK, Murat, "Yer Adlarının Türkleştirilmesi", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 182, Şubat, 1999

MACAR, Elçin, "Ortadoğu Yardım Örgütü", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 120, Aralık, 2003

MİNASYAN, Agop, "Armaş Manastırı", **Toplumsal Tarih**, sayı:78, Haziran, 2000

ORHAN Fikri, "Donik Çetesinin İmha Hareketi", **Kocaeli Dokümantasyon Merkezinden Haberler**, Sayı:53, Eylül, 2001

ORMANYAN, Mağakya, "Armaş Ruhban Okulu Tarihi", **Şoğagat Dergisi**, Sayı:11, Kasım, 1956

ÖZBEK, Nadir, "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar", **Tarih ve Toplum**, Sayı:182, Şubat, 1999

ÖZKAN, Yakup, "Mübadillerin Gelişi ve Yeni Bir Hayat", **Toplumsal Tarih**, Sayı:83, Kasım, 2000

PAMUKCIYAN, Kevork, "Dr. Mikail Resden ve Dokuz Dilde Tıp Sözlüğü", **Tarih ve Toplum**, C:3, 1985

PEKİN, Süleyman, "Dünden Bugüne Bahçecik", **Bahçecik**, Haziran, 2000

ÜNAL, Müzeyyen, "Tarihte İzmit Depremleri", **Sabri Yalım'a Armağan**, Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, İzmit, 2001

IV- GAZETE VE DERGİLER

Takvim-i Vekayi, 19 Mayıs 1331, 7. Sene, no:2189

Masis Dergisi, 41. yıl, Sayı: 3962, Yıl: 1892

TOPÇİYAN Papken (hazırlayan), **Armaş Dergisi**, 1.yıl, Montreal, 1984

-----**Armaş Dergisi**, 7. Yıl, Montreal, 1990a

V- TEBLİĞLER

GÜNAY, Bekir, “Osmanlı Belgeleri Ekseninde İzmit’teki Ermenilerin 1890-1916 Yılları Arasındaki Faaliyetleri”, **29-30 Mayıs Tarihleri Arasında Ermeni Araştırmaları Kongresi’nde Sunulan Tebliğ**, Ankara, Mayıs, 2004

İPEK, Nurdan, “Armaş Manastırı Ruhban Okulu”, **29-30 Mayıs Tarihleri Arasında Ermeni Araştırmaları Kongresi’nde Sunulan Tebliğ**, Ankara, Mayıs, 2004

ÖZGEÇMİŞ

1977 Bilecik/Bozüyük doğumlu olan Nurdan İpek, ilk, orta ve lise eğitimini burada tamamlamış, 1999 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden mezun olmuştur. 2002 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyasi Tarih Bölümü'nde Yüksek Lisans Eğitimine başlamıştır. Halen Gebze Sarısu Lisesi'nde Tarih Öğretmeni olarak çalışmaktadır.

